U N I V E R Z I T E T U S A R A J E V U

F I L O Z O F S K I F A K U L T E T

O D S J E K Z A H I S T O R I J U

HUMOR U ANTIČKOM RIMU

(Završni magistarski rad)

Nejra Stovro

Mentor: Prof. dr. Salmedin Mesihović

Sarajevo, 2020.

SADRŽAJ

I UVOD

Pisati historiju smijeha je znatno izazovniji posao, nego pisati o njenoj suprotnosti historiji mržnje, na čemu se zasniva gotovo cjeloukupna događajna historija. Na obje emocije utiče ego i potreba za moći. Slaba istraženost smijeha kao svakodnevne ljudske emocije čini ovu temu privlačnijom. Mentalitet društva je kroz historiju znatno izmijenjen. Romantizam XIX stoljeća je probudio, a XXI st. je izdiglo na pijadestal emociju tuge iznad emocije smijeha. S toga se tuga često posmatra kao intelektualna emocija, a smijeh kao epizodna ludost lokalne dvorske lude koja iza sebe krije manjak intelekta.[1] Međutim, humor je najpotrebnija hrana ljudske duše koja u tmurnim vremenima ima previše na mislima. Vjerovatno je to jedan od razloga zašto mnogi posežu za alkoholom, jer će alkohol u konačnici u mozgu proizvesti efekat nametnutog smijeha. Nemoguće je smijeh prikazati kao samostalnu emociju, jer upravo strah, mržnja ili bol utiču da dođe do smijeha kao represivnog sredstva. Ipak, smijeh nije uvijek produkt represije.

Kroz historiju pogledi na smijeh su bili drugačiji, samim time su i pristupi bili različiti. Humor predstavlja jedan od fenomena rimskog svijeta, u kojem je ova emocija često bila pokazatelj moći kroz agresivno ismijavanje ili odraz mudrosti kroz duhovita prepucavanja. Također je moguće na osnovu pojedinih navoda primarnih izvora reinterpretirati humor u svakodnevnom životu onih koji se nalaze na društvenim marginama. Rimski pogledi na humor su različiti od savremenih perspektiva, ali i od antičkog Grčkog viđenja humora. S toga je humor u antičkom Rimu primarno karakterističan samo za njih. Ipak, pojedini segmenti su slični odnosno ostali su isti kroz historiju od antike do savremenog doba.

Humor je svestran fenomen. Kroz proučavanje humora u antičkom Rimu, historičar dolazi u dodir sa ostalim fenomenima rimske kulture, poput: porodičnih odnosa, rodnih odnosa, odnosa između elite i ‘običnog’ čovjeka, prema drugima, seksualnosti, poimanje smrti, perspektiva o lijepom/ružnom, moda, zabave (gozbe, *ludi*, gladijatorske igre, predstave, mimove), odnos prema religiji: sinkretizam i sujevjerje, itd. Upravo ova poveznica različitih fenomena čini ovu temu važnom za historičara. Na osnovu humora historičar može da proširi svoje zanimanje na polje mentaliteta antičkih ljudi. Jednim djelom da pokuša dekonstruirati razmišljanje pojedinca i odnos društva u određenom historijskom periodu.

[1] Misli se na uzrečice da je glup čovjek sretan čovjek i sl.

Istraživanje humora bilo kojeg historijskog perioda ‘sa sobom nosi’ mnogobrojna problemska pitanja. Humor je delikantan fenomen, jer ne postoji niti jedno ljudsko biće u cjeloukupnoj historiji koje ga nije doživjelo ili svakodnevno proživljava. S toga svaki pojedinac može da ima vlastito viđenje istog. Kulturalna historija u koju se ubraja humora je često bila na lošem glasu zbog pretjeranog detaljisanja, monotonosti teme i sl. Ipak putem fenomena određene kulture, historičar nastoji odgovoriti na krupnija pitanja koju historija obuhvata. U antičkoj historiji problemi su veći zbog udaljenosti savremenog čovjeka od antičkog. Primarni izvori subjektivno opisuju određene ljude i događaje, s toga historičar bez kritičkog aparata i nepažnje može da iznese u potpunosti pogrešne zaključke. Konkretno u pogledu humora takvih problema je bezbroj. Rimski princepsi su zbog propagadne ili subjektivnosti izvora prikazani kao dobri ili loši. Čak i kada izvor nudi i vrline i mane nekog vladara, to ne mijenja izgrađenu sliku o njemu. Također, primarni izvori su većinom predstavnici elite koja rijetko nudi informacije o ‘običnim’ ljudima ili kada to čini uvijek je iz perspektive elite. Izvori koje je moguće koristiti kao ‘čistu’ perspektivu za prikaz običnih ljudi su vizuelni prikazi i grafiti. Ipak i u ovom slučaju historičar je u problemu zbog toga što ne može uvijek konkretno odrediti ko je tvorac istih, koja je namjena ili jednostavno od ponuđenih minornih informacija historičar nije u mogućnosti da ponudi krupniju sliku. Problemi se javljaju i kod prevoda primarnih izvora, naročito kod humora čija duhovitost se krije upravo u odabiru riječi. Također, određene šale mogu djelovati razumnije savremenom čovjeku koji će na osnovu toga donijeti pogrešne zaključke. Problem literature jeste što je premalo historičara istraživalo ovu temu, a oni koji jesu, posvetili su se određenom pitanju koje se tiče humora. S toga historičar poseže interdicipliniranom pristupu, dajući perspektive antropologa, psihologa, filozofa, sociologa i drugih. Nedoumicu predstavlja i činjenica da humor nije uvijek ni od svih posmatran kao pozitivan segment ljudskog života. Mnogi mislioci su još od Platona posmatrali humor kao negativnu emociju. Sa dolaskom kršćanstva još više je prenaglašena ‘krivica’ koju smijeh sa sobom nosi. Ovakav pristup je ostao prisutan i do danas, jer se u narodu često mogu čuti riječi: “*Ne smij se previše, zažalit ćeš*”. Svi navedeni problemi predstavljaju ograničenja prilikom istraživanja ove teme.

Predmet istraživanja jeste humor u antičkom Rimu kao fenomena rimske kulture. Pod antičkim Rimom misli se na raspon od srednje Republike do Dominata gdje je moguće pronaći širok dijapazon podataka iz primarnih izvora. Središnji periodi su kasna Republika i Principat. Rad je koncipiran u XI poglavlja i značajnog broja pod naslova. U sklopu drugog poglavlja ponuđen je

historijat istraživanja, odnosno definicija humora, kratki rezime pogleda na humor kroz historiju, tri teorije o humoru i historiografski pristupi od 1970. do danas. U poglavlju "*Smijeh kao odraz moći*" predstavljena je svrha humora za principse koji nastoje da dokažu svoju moć putem humora. Ali to nije jedini način na koji je humor prisutan na vladarskom dvoru. Principsi su se svakodnevno zabavljali tokom gozbi u kojima je humor sveprisutan. Poglavlje "*Duhovitost kao oružje*" karakterizira humor u govorništvu Cicerona i Kvintilijana čija djela "*O govorniku*" i "*Obrazovanje govornika*" predstavljaju primarne izvore o humoru. U sklopu obrazovanja pronašao se i humor. Glavna svrha humora u govorništvu jeste duhovitost kao oružje protiv oponenata na osnovu čega govornik sebi priklanja publiku. Peto poglavlje "*Smijeh nevidljivih*" je pokušaj ispitivanja humora u svakodnevnom životu običnog čovjeka, kroz selekciju različitih društvenih slojeva (vojska, scenski umjetnici, prostitutke, robovi, ludaci, drugi i u potpunosti nevidljivi). Unutar šestog poglavlja "*Humor u komedijama, satirama i pjesmama*" analizirane su vodeća literarna djela u kojima je smijeh najzastupljeniji. To su komedije "*Škrtac*" (Plaut) i "*Evnuh*" (Terencije), Horacijeve i Juvenalove satire, te Ovidijeva poezija i Marcijalovi "*Epigrami*". Posljednje poglavlje "*Ljubitelj smijeha*" nudi analizu najstarije zbirke viceva Filogelos. Ova zbirka predstavlja jednu od najznačajnijih doprinosa u sagledanju svakodnevnice rimskog društva. Procjeni viceva pristupljeno je kroz analizu rimskog ideala ljepote i poimanje smrti.

Analiza primarnih izvora predstavlja glavni fokus sinteze ovoga rada. Pored djela Cicerona i Kvintilijana mnogobrojni su izvori koji nude podatke o humoru. Sam Ciceron je iza sebe ostavio humoristične opaske kroz govore i privatnu korespodenciju kroz pisma. Većinom je riječ o šalama uz koje često stoji i reakcija publike smijehom. Također je moguće na osnovu nekih razaznati način na koji su se nasmijali, kao što je vidno na dva mjesta u Terencijevom Evnuhu, nervoznom smiješku Kasija Diona ili postiđenom Marcijalovom osmijehu. Već je naveden problem subjektivnosti izvora. To je najzastupljenije u 'tračevima' Svetonija u "*Dvanaest rimskih careva*" koji je primarni izvor za privatni život principsa iz Julijevsko-Klaudijevske i Prve Flavijevske dinastije. Pored nje važna je i "*Historia Augusta*" koja nudi podatke o mnogobrojnim principsima (od 117. do 284. god. n.e.) uključujući i humor. Pored subjektivnosti izvora određeni autori su prenosili informacije iz druge ili treće ruke, pa su često pisali o temama stotinama godina poslije. Iz toga razloga se primjenjuje metoda vanjske i unutrašnje kritika izvora. Komedije Plauta i Terencija predstavljaju dominantno tlo za kojom posežu mnoge naučne discipline kada istražuju antički humor. Međutim, one nisu dovoljne za multiperspektivnost. Za prikaz svakodnevnice

korišteni su vicevi, satire i epigrami. Ove tri vrste izvora nude širok dijapazon informacija na osnovu kojih je moguće odrediti odnos između različitih društvenih struktura koji su itekako svakodnevno dolazili u dodir jedni sa drugima neovisno od statusa. Kako bi se izbjeglo korištenje samo pisanih izvora koji su nedovoljni za potpuniju sliku, korišteni su arheološki izvori odnosno interpretacija sekundarne literature o vizuelnim prikazima (mozaicima, frizovima, freskama, grafitima) iz Pompeja i Ostoje. Na ovaj način je pomjerena 'granica' rada sa središnjeg Rima na ostatak carstva.

U drugom poglavlju "*Historijat istraživanja*" ponuđena je detaljna analiza historiografije koja se bavila humorom u antičkom Rimu, ali i generalno humorom. Ovdje će se samo naglasiti neki osnovni historiografski problemi. Kao polje istraživanja historičara humor se pronašao tek od 1970. godine kada postaje, kolokvijalno rečeno, trend. Neovisno od toga, još uvijek nije ponuđena sveobuhvatna studija koja će analizirati humor u antičkom Rimu. Historičarka Mary Beard je napravila približan iskorak, ali njezina studija ne sadrži pitanje komedije niti nekih drugih aspekata humora, već samo smijeha. Kroz različita pitanja o smijehu pristupaju i John Clarke, Anthony Cobreill, Amy Richlin. Antički humor je analiziran u knjigama koje se kroz naučne članke bave humorom i historijom. Najveći broj historičara koji se zanimaju za antički humor dolaze sa cjenjenih Univerziteta Oxford i Cambridge na kojima postoje fakultetski predmeti koji se bave ovom temom. Na prostoru Balkana dato je premalo na značaju kulturalnoj historiji, kako lokalne tako i svjetske. S toga je gotovo pa nemoguće pronaći studiju koja tematizira humor kao historijski fenomen, a čiji autor dolazi sa prostora Balkana.

Osnovna hipoteza ovoga magistarskog rada jeste da je antički humor neovisno od brojnih razlika, također dosta sličan savremenom humoru. Ova hipoteza će se nastojati potvrditi ili odbaciti na osnovu komparativne metode. U sklopu ove hipoteze postavljaju se različita pitanja. Da li je moguće govoriti o zastarjelom humoru, odnosno da li se možemo smijati antičkim šalama? Da li je smiješna šala jedan od načina na koji se savremeni čovjek može povezati sa čovjekom iz prošlosti?

Cilj rada je da se prikaže na koji način Rimljani posmatraju humor kroz različite perspektive. Šta je to što je antičkom čovjeku smiješno? Šta je razlog smijeha različitih društvenih grupa? Na koji način se humor reflektira u historiji antičkog Rima? Zašto je humor specifičan fenomen Rimskog carstva? Također bit će prikazan humor kao specifičnost Principata, ali ne i

Dominata, jer se perspektiva mijenja kroz opadanje moći rimskog carstva. Naročita pažnja je posvećena svakodnevnici, jer je to segment koji je najmanje obrađen. Ponuđen je šarolik broj primarnih izvora koji će nadomjestiti nedostatke sekundarne literature. Kroz primjere humora u carskoj palati, u sudnici i na ulici bit će 'oživljeni' fenomeni rimske kulture.

Prilikom izrade ovoga magistarskog rada korištene su različite naučne metode: tematska, problemska, kvalitativna, komparativna i vanjska i unutrašnja kritika izvora. Na osnovu tematske i problemske metode rad je baziran na definiranju samog pojma humora, te se onda pristupa antičkom Rimu. Kvalitativnom metodom se nastojalo odrediti na koji je način Rimski čovjek doživljavao humor, odnosno kako ga je doživljavao čovjek koji pripada eliti: princeps i govornik, 'običan' čovjek, te svi oni u jednoj grupi. Pored doživljaja, na koji način ga reflektira, u koje svrhe, iz kojeg razloga, povodom čega, kakav je odaziv drugih i sl. Analiza sličnosti i razlika sa humorom antičkog i savremenog čovjeka ostvareno je putem komparativne metode. Na osnovu ove metode nastojalo se pokazati da li ima i koliki je utjecaj antičkog fenomena kroz historiju i u konačnici danas. Također, komparativnom metodom su paralelno upoređivani ostali fenomeni rimskog carstva sa fenomenom humora. Ipak kako se rad ne bi zasnivao na pukom nabrajanju činjenica izvori su podvrgnuti vanjskoj i unutrašnjoj kritici, koja ima za cilj da ponudi veći značaj onoga što su izvori ostavili iza sebe.

Za kraj je potrebno naglasiti da se u sklopu rada humor i smijeh tretiraju kao sinonimi, iako reakcija smijeha nije uvijek potrebna da bi se humor ostvario. Smijeh je dobar indikator u izvorima da je riječ o humorističnoj epizodi, naročito ukoliko je izraz upotrebljen onda kada je premalo drugih podataka. Neovisno od toga što na pojedinim mjestima može djelovati kao preopširno detaljisanje, analiza izvora i literature je učinjena kako bi se humor u antičkom svijetu što preciznije iskristalizirao, iako se smijeh antičkog čovjeka nikada neće moći čuti.

II HISTORIJAT ISTRAŽIVANJA

Smijeh[2] kao primarna ljudska emocija izazvat će najveću radost kod roditelja kada ugledaju svoje novorođenče[3] kako se osmijehuje ili energično smije, a taj smijeh će transcendirati se na njih. Učestala je fraza da život treba posmatrati kao jednu veliku šalu.[4] S toga se i priča jednog pojedinca koju on naziva životom može ispričati i vizuelno prikazati kroz smijeh, od njegovog rođenja do njegove smrti. Međutim, širi pojam koji sveobuhvatno podrazumjeva smijeh, šale, dosjetke, viceve, komedije, parodije, urnebes, lakrdija, igra riječi, oponašanje, pretjerivanje, “crne” šale, preokret stvarnosti, satire, ironiju, sarkazam jeste humor.[5] Riječ humor proizilazi iz latinskog jezika *humorem* što označava tečnost. Otac medicine Hipokrat je u IV st. pr.n.e. smatrao da dobro zdravlje ovisi o pravilnoj ravnoteži četiri tekućine tj. “humora”, a to su krv, sluz, crna žuč i žuta žuč. Galen je proširio značenje humora navodeći da tečnosti posjeduju psihološki efekat na pojedinca. Prema Gelenu višak određenog humora stvara određeno raspoloženje: veselost, melanholiju, depresiju ili slično.[6]

Ovakvo viđenje je održano uz neke promjene sve do XVI stoljeća (prema nekima do XVIII st)[7] kada riječ humor počinje da se upotrebljava kao konotacija na smijeh. Od tada se riječ humor koristi kako bi označila neobičnu, ekscentričnu ličnost koja je predmet ismijavanja zbog svoga smiješnog izgleda ili karaktera. Takva osoba od XVIII stoljeća počinje da se gleda kao “*humorist*”, a “*čovjek od humora*” onaj kojeg oponaša humorista. Sredinom ili krajem XIX vijeka dolazi do profesionalizacije “humoriste” kao osobe koja stvara konačni ‘proizvod’, a to je humor sa kojim zabavlja druge ljude.[8] S druge strane, riječ smijeh (eng. *laughter*) se odnosila sve do XVIII st. na

---

[2]Iako je veći broj studija koje posmatraju humor i smijeh kao sinonime, brojne savremene studije često prave distinkciju između humora i smijeha. Razlog leži u činjenici da se pojedinac može smijati bez humora (golicanjem/škakiljanjem), a i humor je moguće postići bez smijeha (izreći neku šalu bez da se pojedinac nasmije ili da je smijeh uopšte postignut kod publike). U radu će se smijeh posmatrati kao emocija koju ponekad može uzrokovati neka humoristična epizoda, te humor kao sveobuhvatan pojam.

[3] Plinije Stariji je postavljao pitanje u kojem dobu se novorođenče počinje smijati. On je smatrao da se novorođenče počinje smijati tek poslije 40 dana, osim iranskog poslanika Zoroastera za kojeg se zna da se smijao prvog dana kada se rodio. Plinijeva tvrdnja je naročito zanimljiva, jer postoje neke osobe iz antičkog perioda za koje se smatra da se nikada nisu nasmijali poput Marka Licinija Krasa.; Beard, 2014, 25.

[4] Zanimljivo da se nešto slično može pronaći i u romanu “*Gospođa Dalloway”* autorice Virginia Woolf prvi put obavljen 1925, što ukazuje na kontinuitet takvog pogleda na život.

[5] Također, smijeh može da se 'izvede' na različite načine:“*cackling, chorling, grunting, chuckling, shrieking, bellowing, screaming, sniggering, gasping, shouting, braying, yelping, snickering, roaring, tittering, hooting, guffawing, snorting, giggling, howling, screeching and so on*“; Eagleton, 2019, 10.

[6] Martin i Ford, 2018, 20.

[7] Attardo, 2014, 296.

[8] Martin i Ford, 2018, 20.

negativnu konotaciju, tj. smijeh postizan kroz ismijavanje i igru riječi kroz koju se prikazuje duhovitost (eng. *wit*) kako bi se dokazala superiornost nad nekim. Na osnovu radova Adama Smitha (“*Theory of moral sentiments”*, 1759.) došlo je do novih rasprava koje su preusmjeravale smijeh sa jednostranog viđenja kao dominacije nad nekim, ka simpatiji. I tako je došlo do potrebe za novom izrazom koji će sveobuhvatno definirati brojne podgrupe koje se vežu za smijeh kao pozitivan čin i to je zadovoljila riječ “humor”. Negativna konotacija vezana za smijeh je prenesena na riječ “duhovitost” tj eng. wit.[9] Sve što se odnosi na mudru igru riječi ili sarkazam povezano je sa duhovitošću, dok je humor izazivao suosjećanje i krio u sebi čestitost. Također je duhovitost povezana sa aristokratijom, a humor sa građanstvom. S vremenom kroz XX stoljeće humor se transformirao u termin sveobuhvatan za sve što se krije u njegovim podgrupama. Ovakvo viđenje je zastupljeno i u XXI stoljeću.[10] U brojnim Oxfordovim riječnicima humor je definisan kao “*1.Anything that is funny, witty, or amusing, or that has capacity to make people laugh.”*[11]

U ovome poglavlju, humor će biti posmatran kao društveni fenomen koji je prisutan kroz cjeloukupnu historiju čovječanstva, ali se na njega (konkretno na smijeh) nije uvijek gledalo na isti način. Potrebno je naglasiti da je humor kompleksan, što je bilo primjetno i u samom definiranju humora. Zbog sveobuhvatnosti koju humor nosi sa sobom često su izostavljeni brojni segmenti, dok su drugi prenaglašeni. Sasvim je opravdano i za očekivati da se na jednom mjestu ne može pronaći sve što je ikada rečeno o humoru, s obzirom da su mnogi mislioci kroz historiju doprinosili sa vlastitom definicijom humora. Napisane su brojne studije iz različitih struka koje posmatraju humor kroz socijologiju, psihologiju, medicinu, antropologiju, filozofiju, književnost, historiju, i dr. Sociolozi nastoje prikazati da je za humor potrebno društvo, psiholozi analiziraju dešavanja u ljudskom mozgu dok se pojedinac smije, medicina naglašava pozitivne efekte smijeha na organe, filozofija analizira teorije o smijehu, antropologija promjene čovjekovog smijeha u prošlosti i sadašnjosti, historija nastoji dekonstruirati svakodnevnicu čovjeka i utjecaj humora na kulturu. Međutim, u analiziranju humora većina tih struka se oslanja jedna na drugu postavljajući pitanja na koje se ne može jednostrano odgovoriti. U ovome radu je primaran historiografski pristup, odnosno kako su historičari vidjeli humor i njegovu važnost za historiju, ali neće biti zanemareni doprinosi ostalih struka, jer je historiografija ‘mlada’ među naukama koje se bave

[9] Eagleton duhovitost definira kao spontani humor za koji se ne treba unaprijed pripremati, s toga je prikladan aristokratama; Eagleton, 2019, 94.
[10] Martin i Ford, 2018, 21.
[11] Colman, 2006, 351.

proučavanju humora. S toga je potrebno napraviti kratki pregled humora kroz historiju sve do prvih djela o humoru, te teorija smijeha i historiografskih pristupa. U historiografiji humor je posmatran kroz kulturalnu historiju, historiju svakodnevnica, historiju mentaliteta, socijalnu historiju. Zapravo smijeh je zanimljiv za historiju, jer je odraz čovjekovog nesvjesnog ono što izvori ne otkrivaju direktno, a historiografija to može locirati. Humor je neverbalna komunikacija.

Smijeh[12] je star koliko i čovjek. Ili je smijeh stariji od čovjeka, jer niko ne zna kada je se čovjek prvi put nasmijao.[13] Brojne naučne studije koje se baziraju na teorijama evolucije navode da je smijeh čak stariji i od čovjeka, s obzirom da iz njihovog viđenja i životinje mogu da se smiju. Ne postoji najstarija šala na svijetu, jer je teško odrediti šta se podrazumjeva pod šalom.[14] U antičkoj Grčkoj postojali su profesionalni lakrdijaši (dvorske lude) koji su glumili ili mimom izazivala smijeh. Također, postojale su brojne komedije koje su nasmijavale gledanjem ili čitanjem istih.[15] Ovakva tradicija je nastavljena u antičkom Rimu, u kojem je moguće posmatrati smijeh kroz brojne perspektive koje će biti predstavljene u nastavku rada. Najstarija knjiga viceva Filogelos koja sadrži 265 vica upravo potječe iz antičkog Rima. Međutim, Grčka i Rimska kultura koliko god da je imala sličnosti, imala je i određenih varijacija u kojima se razlikovala. Dok su brojni filozofi poput Aristotela upućivali na negativnu stranu smijeha,[16] rimski tekstovi posvećeni 'humoru' gotovo uvijek posmatraju kao pozitivnu emociju koju nastoje invocirati. Schulten naglašava da su Rimljani u odnosu na Grke bili naklonjeniji poenti šale[17] ("*punch-line*"/štos).[18] S toga su Grci evidentno imali strah od javne poruge, dok su Rimljani težili ka tome. Čak su imali određene zakone koji su branili javno zlostavljanje i degradaciju.[19] Neovisno od ovih razlika, Grci

[12] Mary Douglas iz perspektive antropologije definira smijeh kao „*unique bodily eruption which is always taken to be a communication*", Beard, 2015, 42.
[13] Gilhus, 1997, 15.
[14] Beard, 205.
[15] Bremmer, 2000, 16.
[16] Morreall, 1983, 119.
[17] Postoji savremeni vic koji ismijava grčki pogled na smijeh:
"*Socrates: Define, for me, a punch line.*
Hippias: A punch line is at the end of a joke.
Socrates: Is it a punch line simply by virtue of being at the end of said joke?
Hippias: No, it must be an unexpected statement.
Socrates: Ah, but if you know that the punch line is about to arrive, how can it be unexpected?
Hippias: True. Therefore, there can be no punch line to any joke, for such a punch line is always to be expected.
Socrates: Exactly. Last night the exact same logical conclusion was told to me by your mother, while we had intercourse."; Vic na: https://www.reddit.com/r/Jokes/comments/1meqcn/socrates_on_jokes/
[18] Schulten, 2002, 211.
[19] Halliwell, 2008, 25 i 26.

su bili podjednako naklonjeni humoru. U Sparti je čak postojao kult smijeha koji je bio posvećen spartanskom zakonodavcu Likurgu.[20] Ali su i oni imali ambivalentan stav koji je različito prisutan u različitim gradovima antičke Grčke.[21] Nakon što je Grčka postala dio Rimskog carstva tokom II st. pr.n.e., izvršen je određeni utjecaj kroz preporod smijeha odnosno u nekim segmentima kroz rimske komedije odnos postaje kritičniji, ali su Rimljani ostali ‘vjerni’ svojoj percepciji.[22]

Srednji vijek je nastojao izbrisati trag goropadnih pijanki i hedonističkog uživanja Rimljana, kreirajući negativan pogled na humor temeljen na moralnim načelima iz svete knjige. Brojni skolastici su postavljali pitanje da li se Isus smijao? Među njima su mnogi smatrali da je smijeh đavolji čin kojeg treba izbjegavati.[23] Dok su na slikama i ikonama sveci prikazani sa suzama, prestupnici koji idu u najdublje krugove Danteovog pakla imaju “iščerečeni” osmijeh nalik na đavola. Ipak ne treba odmah odbaciti smijeh iz srednjeg vijeka kao nešto nepostojeće, jer koliko god da je crkva i država nastojala da kontrolira ljudske živote to nikada nije moglo biti u potpunosti. Niti su humor uvijek isto posmatrali, u svim društvenim slojevima širom svijeta tokom srednjeg vijeka. Sama činjenica da je najstarija zbirka viceva Filogelos prepisana više puta u toku XI- XV stoljeća, indicira ophođenje prema smijehu u srednjem vijeku. Ipak mit o mračnom srednjem vijeku je učinio ovu temu problematičnijom u odnosu na antiku.[24] I van okvira srednjeg vijeka, negativni pristup humoru je prisutan kroz historiju. Npr. krajem XVII i početkom XVIII st. književnik Jacques-Benigne Bossuet (1627-1704.) je optužio Molijerove komedije zbog smijeha koji je oružje đavola.[25]

Renesansa je ugledajući se na antiku, uzdigla ne samo smijeh već i ludost koja se smije sama sebi i drugima, budalaština koja se suprostavlja ozbiljnosti kako je prikazao Erazmo Roterdamski u “*Pohvali ludosti*” u XVI stoljeću. Martin Luther je reformirajući crkvu, nametnuo stav da je smijeh pozitivna emocija.[26] Tokom ranog modernog perioda u Europi smijeh je prisutan

---

[20] Beard, 2015, 93; Halliwell, 2008, 44.
[21] Halliwell, 2008, 50.
[22] Gilhus, 1997, 51.
[23] Saint Nicetius of Trier je govorio da ljudi moraju izbjegavati sve vrste šala i šaljive riječi iz razloga što su ljudi uvijek u prisustvu Boga, s toga ne treba otvarati usta ako nije u svrhu veličanja Boga.; Halsall, 2009, 9.
[24] Interesantno da je Le Goff nastojao prikazati osmijeh kao tvorevinu srednjeg vijeka iz razloga što nije moguće nazrijeti osmijeh na grčkim i rimskim statuama; Beard, 2014, 75.
[25] U XIX st. Charles Baudelaire (1821-1867.) je smatrao da je smijeh jedan od najčešćih simptoma ludila; Morreall, 1983, 87. I Mark Twain je posmatrao humor negativno: „*The secret source of humor is not joy bur sorrow; there is no humor in heaven.*“; Richlin, 1992, 77.
[26] Bremmer i Roodenburg, 2000, 12.

kroz karnevale i šaljive spise. Na ovo je utjecalo razvoj jezika, novina, modernih šaljivih romana, modernih pozorišta. Često se znao pronaći neki buntovnik koji je ismijavao aposolutnog vladara. U ovom periodu se već kreiraju i prve ideje koje spadaju u teorije o humoru. Sa XIX st. i nacionalnim pokretima humor postaje osebujan za određenu državu čija kultura smijeha je 'drugačija' od drugih zbog različitih mentaliteta. Humor je prisutan u brojnim romanima u Engleskoj Charles Dickinsa, u Francuskoj Gustava Flauberta, i sl.[27] Karakterističnost humora za određeno podneblje je vidljivo u mnogim segmentima. Npr. u Njemačkoj su 'koristili' humor kao represivno 'oružje' protiv političkih ličnosti.[28] Distinkcije među kulturama i različitim jezicima su sve više produbljivane kroz XX stoljeće, gdje je izvršena urbanizacija nad humorom, s toga je moguće humor posmatrati kroz različite medije umjetnosti sa usponom radio emisija, filmova, TV serija i mnogi drugi mediji koji su doživjeli 'vrhunac' u XXI stoljeću.

Ova kratka putanja od antike sve do XXI stoljeća će pomoći za bolje razumijevanje na koji način se gradila ljudska svijest o humoru, model humora, njegov 'rast' zajedno sa čovječanstvom, kroz različite oblike: od modela- ironije, satire, komedija, do vrsta smijeha- ismijavanje, spontanog, i dr. do performansa humora- vizuelno, zvučno, mimikom, napisano i sl. Primarni pristupi humoru na koje se pozivaju skoro pa sve studije jesu tri teorije o humoru: teorija superiornosti, teorija nedosljednosti i teorija olakšanja.

Najstarija teorija je teorija superiornosti koja je ujedno i najraspostranjenija.[29] Utemeljena na tvrdnjama da je smijeh zasnovan na osjećaju superiornosti i ismijavanju drugih.[30] Na ovo su ukazivali i Platon i Aristotel. Platon je negativno posmatrao humor smatrajući da duhovita osoba sebe uzdiže smatrajući da je bogatija, boljeg izgleda, puna vrlina, pametnija nego što izgleda. Platon naglašava da ljudi vole da se smiju takvim ljudima, ali da to izaziva zlobu kod ljui, a zloba je loša i bolna za dušu.[31] Ovaj isječak aludira da je Platon negativno posmatrao humor. Slično tvrdi i Aristotel čiji navodi se slažu sa Platonovom tj. Aristotel tvrdi da je smijeh vrsta poruge.[32] Oba filozofa uključuju propitivanje morala ismijavanja, što je gotovo pa nemoguće pronaći kod rimskih izvora. Aristotel također navodi da ljudi koji u nama bude ljutnju su oni koji se smiju, ismijavaju

[27] Attardo, 2014, 315, 316.
[28] Townsend, 2000, 128.
[29] Morreall, 1983, 4.
[30] Beard, 2014, 36.
[31] Morreall, 1983, 4.
[32] Ibidem, 5.

druge i na taj način pokazuju svoju drskost.[33] Također, navodi Platona i Aristotela ukazuju na njihovo promišljanje o smijehu kroz prizmu psihologije, s toga su oni prvi među misliocima koji su ovako pristupili.[34]

Negativno viđenje humora je znatno prisutno kroz historiju, međutim u XVII st Thomas Hobbs (rođ. 1588-1679. god.) je u "*Levijatan*" pridonio i dublje razradio ovu teoriju, navodeći da "*Sudden glory, is the passion which make those grimaces called laughter; and is caused either by some sudden act of their own, that please them; or by the apprehension of some deformed thing in another, by comparison where they suddenly applaud themselves.*"[35] Početkom XX st. tačnije 1901. studiju o humoru je napisao i Henri Bergson kojeg neki izostavljaju, a drugi svrstavaju u ovu skupinu teorija.[36] Bergson je smatrao da smijeh izaziva određenu inferiornost drugog. Međutim, pojedini ga izostavljaju iz ove skupine, zato što on superiornost nije posmatrao negativno već pozitivno.[37] Također je zanimljivo Bergsonovo isticanje kako "*Smiješno- da bi u punoj mjeri proizvelo svoj učinak- zahtjeva nešto kao časovitu anesteziju srca",*[38] što upućuje na sličnost sa teorijom olakšanja.[39] Bergson humor ne posmatra kao nešto negativno, jer "*komičnost nije uvijek indikacija za neku manu*".[40] Iako mnogi smatraju Bergsonovu studiju zastarjelom i jednostranom[41] (što je diskutabilno), Le Goff smatra da je Bergson bio u pravu jedino u isticanju društvene strane humora,[42] ostalo je za njega *„jedno veliko razočarenje."*[43]

Dok se prva teorija zasniva na emocijama, teorija nedosljednosti se zasniva na kognitivnosti. Osnovna ideja jeste da mi živimo u svijetu u kojem se očekuju određena dosljednost kako šta treba da bude, red koji treba da postoji u prirodi i u svijetu. Aristotel se jednim djelom osvrnuo na ovu ideju, ali i Ciceron koji je pokušao ovaj efekat da prepiše osjećaju superiornosti.[44]

---

[33] Perks, 2012, 126.
[34] Ibidem, 126.
[35] Ward, 2017, 731.
[36] Među prvima to čini D. H. Munro u *Argument of Laughter*, u Atkinson, 1993, 10.
[37] Bardon, 2005, 13.
[38] Bergson, I, 10.
[39] „*Ima naročito u smijehu kao neki često zapažen pokret popuštanja napetosti*", Ibidem, III, 109.
[40] Ibidem, III, 79.
[41] Carrell, 2008, 2.
[42] „*Ne može čovjek uživati u smiješnom ako se osjeća osamljen, čini se kao da je smijehu potreban odjek. (...) Naš smijeh je uvijek smijeh jedne grupe. Dogodilo vam se možda da, sjedeći u vagonu ili za zajedničkim stolom, čujete kako putnici pričaju jedni drugima priče koje mora da su smiješne za njih, jer im se smiju od sveg srca. Vi biste se smijali- kao i oni da pripadate njihovom društvu. Ali pošto mu ne pripadate, nije vam nimalo do smijeha*"; Bergson, I, 10-11.
[43] Le Goff, 2000, 36.
[44] Morreall, 1983, 15 i 16.

Ciceron u “*De oratore*” smatra da je najpoznatija vrsta smiješnog upravo dvosmislenost, odnosno kada se očekuje jedna misao, a doživi se druga, te se u tom slučaju smijemo vlasitoj pogrešci.[45] Međutim, glavna imena koja se vežu za ove ideje jesu Imanuel Kant (rođ. 1724-1804. god.) i Arthur Schopenhauer (rođ. 1788-1860. god.). Pojedini autori nazivaju Kantovu definiciju duhovitosti za pozitivan pristup humoru. Kant u “*Critique of Judgment*” navodi da šala treba sadržati nešto što ima mogućnost da prevari pojedinca i u tom iznenadnom momentu nedosljednosti mi se smijemo.[46] Također, kod Kanta je moguće pronaći određene segmente koji se poklapaju sa teorijom olakšanja.[47] On je smatrao da komično podrazumjeva izvanrednu mogućnost da pojedinca zavara kroz jedan momenat.[48] Šopenhauerova teorija je nešto drugačija od Kantove jer on u “*The World as Will and Representation*” naglašava da u momentu smijeha mi smo očekivali čuti nešto, a čuli smo suprotno od toga što je postiglo nedosljednost.[49]

Posljednja teorija olakšanja se u najvećoj mjeri odnosi na Freudovu studiju iz 1905. godine “*Jokes and their relation to the unconsicious*” iako ideje nisu nove. Ova teorija se zasniva na činjenici da putem smijeha pojedinac teži ka olakšanju/opuštanju. Ono što Freud naziva predmet čovjekovog opuštanja jeste spirutualno, iako ne naglašava na što konkreno misli. Prije njega je Spencer naveo da je riječ o opuštanju od nervoze.[50] Freud zasniva svoju teoriju na polje nesvjesnog, često povezujući snove sa humorom, jer oboje izaziva isti efekat na čovjeka.[51] Također on naglašava da je dominacija odnosno superiornost česta pojava kod postizanje smijeha na što utiče ego.[52] Slično Bergsonu, Freud ističe ulogu društva u djelotvornosti šale.[53]

Tri teorije sumiraju osnovne pristupe humoru i smijehu. U pojedinim slučajevima dolazi i do podudarnosti. Međutim, savremena perspektiva je da sve tri teorije, a i pored nje mnoge druge novije teorije. [54] Uzrok smijeha ovisni od situacije i osobe. Humor nipošto ne treba povezivati sa

---

[45] Ciceron, *O Govorniku* II- 255, 195.
[46] Carrell, 2008, 4.
[47] Morreall, 1983, 16; Eagleton, 2019, 54.
[48] Freud, I, 5.
[49] Morreall, 1983, 17.
[50] Ibidem, 23.
[51] Freud, C : VI, 125.
[52] Ibidem, A I i II , 5 i 77.
[53] Ibidem, B : V, 108.
[54] Carrell, 2008, 10-13; Beard, 2014, 39-40.

jednom teorijom koja je uvijek primjenjiva kao što se mislilo početkom XX stoljeća. Čak i da je to moguće, nije primjenjiva u istoj mjeri kod svih.

Nakon ponuđenih informacija o definiciji humora, modeli i pristupi humoru, moguće je otvoriti pitanje pristupa historičara. Postavlja se pitanje gdje i na koji se način humor uklapa u historiografiji? Već je navedeno da su historičari počeli dosta kasno da raspravljaju o ovoj temi iz razloga koji su opštepoznati: historičare je više zanimala događajna historija, dugo je bio prisutan Rankeov pristup (pisati o historiji onako *kako se ona zaista desila*), a tek sa školom Anala prilazi se historiji mentaliteta i društvenoj historiji. Poslije sredine XX st. na pijadestal dolaze u sve većoj mjeri ekonomska historija, historija svakodnevnica, kulturalna historija, gender historija, mikropovijest i dr. Razvojem historiografije, razvijao se diskurs historičara koji su postavljali nova pitanja među kojima se pronašao i humor. Međutim, potrebno je naglasiti da su prve knjige o smijehu i osmijesima realizirane tek krajem XIX stoljeća i to u struci filozofije. Prva je izdata 1870. godine u dvije edicije pod nazivom "*A Philosophy of Laughter and Smiling"* autora George Vasey koji je zapravo slijedio pristup humoru kao negativni faktor koji je medicinski štetan za čovjeka.[55] Prva knjiga koja se veže za humor u određenom historijskom periodu objavljena je osam godina poslije 1878. pod nazivom "*History of English Humour with an introduction upon ancient humour*". Ipak autor A. G. L'estrange pristupa antičkom humoru samo kroz pitanje porijekla smijeha, kako bi potvrdio svoje teorije o smijehu kao predmetu olakšanja, jasno pod utjecajem i referirajući se na tadašnju popularnu Darwinovu teoriju prema kojoj su životinje sposobne izražavati emociju smijeha.[56]

Zapravo ozbiljnijih studija iz perspektive historičara nema sve do osamdesetih godina XX stoljeća, a najveći procenat napisanih se odnosi na zadnjih tridesetak godina. U historiografiji humor je svoje 'mjesto pronašao' kod historičara koji se bave kulturalnom historijom, u čije polje istraživanja spadaju i podgrupe historija gesta, mentaliteta,[57] svakodnevnica, mikropovijest i sl. Krajem XIX st. historičar Jacob Burckhardt je uveo termin kulturalna historija, smatrajući da se kulturalna historija treba orijentirati na proučavanje određenog historijskog razdoblja u cjelini misleći na umjetnost, ekonomiju i svakodnevni život. Ipak, kulturalna historija nije imala mnogo odaziva sve do 1970. kada je ponovno 'oživljena' ovaj put, ali kroz kritike njenih "tvoraca".

---

[55] Morreall, 1983, 88
[56] L'astrange, 1878, 13-52.
[57] Škola anala konkretno historija mentaliteta je učinila ogroman doprinos razvoju kulturalne historije.

Burckhardtu se zamjeralo da svoje studije previše temelji na impresiji i anekdotama, da je premalo dao na značaju ekonomskoj historiji i sl.[58] Burke koji je napisao kapitelno djelo "*What is Cultural history"*, ukazuje na 'tradiciju' historičara koji se bave kulturalnom historijom, ali i na brojne probleme sa kojima se mogu pronaći ovi historičari. On navodi da često brojni historičari u ovome polju djeluju intuitivno kako je i sam Burckhardt djelovao, te da oni težeći ka detalju zanemaruju neke druge aspekte. Ono što je zajedničko historičarima kulture prema Burkeu jeste fokus na simboliku i njegovu interpretaciju.[59] Jedna od definicija koju Burke nudi za kulturalnu historiju u sklopu povezivanja struke historije i antropologije, gdje kulturalna historija podrazumjeva "*običaje, vrijednosti i način življenja*".[60] Burke također naglašava da ovi historičari slijede određeni "trend" gdje nastaju brojne rasprave vezano za određenu temu pa onda taj trend doživi svoj kraj te se više niko ne bavi tom temom.[61] Slično je primjetno kod istraživanja humora. Humor je od 1970. godina postao "trend" među historičarima, upravo u periodu kada je kulturalna historija doživjela svoju "novu slavu". Međutim, svoj "kraj" ova tema još uvijek nije doživjela, a dokaz za to je i ovaj rad.

Svaka ozbiljnija studija o humoru osvrće se na raspravu o Mikhaila Bakhtina, ruskog filozofa i književnog kritičara koji je tokom Drugog svjetskog rata napisao knjigu o francuskom književniku iz XVI stoljeća Francois Rabelaisu pod nazivom "*Rabelais and His World".* U ovoj knjizi koja je objavljena tek poslije Drugog svjetskog rata, tačnije 1965.. Bakhtin je bio nezadovoljan staljinističkim režimom što je primjetno i u ovoj knjizi. Unutar nje je napisao pogavlje "*Rabelais in the History of Laughter".* Ovim je po prvi put u naslovu iskorišten izraz historija smijeha, a i po prvi put je otvorena historijska rasprava o ovoj temi. Također, Le Goff skreće pažnju da je Bakhtin uveo izraz „*kultura smijeh*" što je njegov najveći doprinos.[62] Međutim, tvrdnje koje je on iznio unutar ovoga rada su razlog brojnih savremenih historijskih rasprava o smijehu. Naime, on je bio vođen idejom da je renesansa doprinijela preporod iz „mračnog" srednjeg vijeka, gdje su ljudi ponovno počeli da se smiju i da osmišljavaju karnevale koji su preteča rimskih saturnalija. Bakhtin je išao toliko duboko vjerujući u svoje tvrdnje da je srednjovjekovno

[58] Jacob Burckhardt: https://www.britannica.com/biography/Jacob-Burckhardt/Works
[59] Peter Burke navodi:*"Symbols, conscious or unconscious, can be found everywhere, from art to everyday life, but an approach to the past in terms of symbolism is just one approach among others.",* Burke, 2004, *3.*
[60] Ibidem, 33.
[61] Ibidem, 5.
[62] Le Goff, 2000, 46.

društvo okarakterisao kao kultura crkve i kultura obrazovanih ljudi, gdje je prema njemu crkva zaista mogla zaustaviti čovjeka da se ikada smije.[63] Samim time je ovakvo razmišljanje zaživjelo u literaturi, koja je antičke Saturnalije prikazivala stereotipno, odnosno kao renesansni karneval. Saturnalije su doživljene kao promjena između 'klasa' gdje je rob mogao ismijavati svoga gospodara. Međutim, savremeni historičari su svjesni jednoličnog prikaza Saturnalija, ali i srednjeg vijeka, pa su danas Bakhtinove tvrdnje odbačene. Bakhtin griješi i u pogledu karnevala koji su u renesansi bili preteča srednjovjekovnih karnevala, a ne antičkih praznika. Njegovu ogorčenost prema crkvi mnogi autori su okarakterisali kao odraz njegovog vremena gdje je staljinistički režim totalitarno zadirao u ljudsku privatnost.[64] Također, nemoguće je okarakterisati srednji vijek kao period tuge, a rensansu kao period smijeha, jer obje emocije funkcionišu oslanjajući se jedna na drugu.

Bakhtinov početni iskorak u korištenju termina „kultura smijeha" će biti podsticaj i oslonac brojnim historičarima da otvore ovo pitanje. Pitanje humora i smijeha kao pitanje kulturalne historije je obrađeno kroz različite periode: Humor u antičkom periodu, Humor u srednjem vijeku, Humor u XIX st, ili kroz različite kulture poput: Humor u Japanu i sl. Prema Burkeu humor je važno pitanje za historičara iz dva razloga: stavovi prema humoru su vremenom se promijenili i drugo šale se mijenjaju tokom stoljeća, samim time utiče na promjenu kulture. Šale se mogu analizirati u smislu agresije ili sublimirano: klasno, etički i seksualno. Iz toga razloga je potreba historičara da se pita kada šala prestane biti šala.[65] Među prvim historičarima koji su u svom naslovu imali smijeh ili humor bio je historičar Keith Thomas koji je 1977. napisao knjigu pod nazivom „*The place of laughter in Tudor and Stuart England*". Thomas je morao da opravda izbor ove teme tvrdeći da je smijeh prikladno polje istraživanja za jednog historičara.[66] Nakon ovakvog iskoraka, uslijedio je dalji razvoj. Robert Darton je 1980. godine ispričao šaljivu priču iz XVIII st. „*Veliki masakar mačaka*" u Parizu.[67] Tema humora i smijeha postaje savremena tema kojom se historičari bave. Razlog leži u činjenici što smijeh nudi odgovore o načinu razmišljanja, odnosno mentalitetu ljudi,[68] nudi indirektne informacije koje izvori ne nastoje da otkriju direktno, itd. S

[63] Bakhtin, VII, 67.
[64] Gurevich, 2000, 51.
[65] Burke,b, 2000, 53-54.
[66] Schulten, 2002, 211.
[67] Burke,b 2000, 53.
[68] Schulten, 2002, 212.

toga ovakva perspektiva omogućava bolje razumjevanje perioda koji je predmet obrade historičara. Poslije Thomasovog iskoraka izdate su brojne monografije i naučni radovi o humoru ili smijehu. Godine 1993. Keith Cameron je objavio knjigu pod nazivom „*Humor and History*“, koja sadrži radove brojnih naučnika i historičara i filozofa i antropologa. Autori pristupaju pregledu humora iz širih oblasti poput definicije humora kao mikropovijesti do analize francuskih karikatura iz XVIII st. U predgovoru ove knjige Cameron koristi izraz humor kao sinonim za smijeh što zapravo čine mnogi historičari (Le Goff navodi da termin humor koristi kao sveobuhvatan pojam).[69] Cameron i mnogi drugi historičari se fokusiraju na utjecaj humora na vlast, odnosno na koji način utiče ismijavanje autoritativne ličnosti koja iza sebe čuva moć.[70] Utjecaj humora na politiku je interesantno pitanje koje historičari često preispituju prilikom analize ove teme.

Ubrzo 1997. godine je obavljeno kapitelno djelo „*A cultural history of humour“,* studija koja je uspjela po prvi puta da sveobuhvatno spoji kulturalnu historiju i humor na jednom mjestu. Zapravo isti autori su već 1991. godine objavili knjigu „*A cultural history of gesture“,* u kojoj su historičari skrenuli pažnju na značaj gesta za izučavanje historije kao ključ za dekodiranje različitih kultura u prošlosti. Poput smijeha, geste su sakriveni jezik prošlosti. Ovi historičari su smatrali da „*historian who wants to study the past until he can hear the people talking must therefore also be able to visualize them as they conversed. This involves establishing not just the performative gestures of stylized ceremonial or worship, but also the non-verbal language of daily conversation.“*[71] Moguće da su zbog ovakvog pristupa historiji, neke studije poput smijeha bile odbačene zbog toga što se nalaze na granici stvarnog i nestvarnog, književnog i historijskog. Gotovo da je humor bio ograničen samo na književnost. Ipak historičari koji se bave kulturnom historijom su svjesni nedostataka koja ona može pružiti (detaljisanje, prepričavanje anekdota, itd). Autori knjige „A *cultural history of humour“* su nastojali dati pregled historije humora od antičkog perioda sve do danas. Među njima su značajni historičari poput Jacques Le Goff, Peter Burkea i mnogi drugi. Primjetno je da su ovi historičari zapravo sljedbenici historije mentaliteta i kulturalne historije. Oni humor posmatraju kao sveobuhvatan pojam koji podrazumjeva širok dijapazon stilova koji uzrokuju smijeh, a to je za historičare kulturalne historije vrlo važno, jer se bave

[69] Le Goff, 2000, 37.
[70] Cameron, 1993, 8.
[71] Thomas, 1991, 6.

pitanjima kako se prenosi humor, od koga, kome i gdje.[72] Unutar knjige Jacques Le Goff piše o smijehu u srednjem vijeku, smatrajući da svaka studija smijeha ima dva aspeka: metoda tj. stav prema smijehu i manifestacija smijeha. Autor naglašava da je smijeh moguće pronaći u bilo kojoj hronici iz nekog perioda, ali pristup toj hronici će odrediti značaj toga smijeha koji se 'oglašava' u određenom periodu. Historičar ima dužnost da svoj pristup smijehu usmjeri ka zadovoljenju postavljenog pitanja i da bude svjestan brojnih problema koje nosi heterogenost humora.[73]

Nakon ove bitne studije po završetku XX stoljeća i tokom XXI st. objavljene su brojne historijske studije i monografije koje posmatraju humor u različitim periodima. Za srednji vijek također postoje mnoge studije, ali se ističe knjiga autora Guy Halsall „*Humour, history and politics in late antiquity and the Early Middle ages*“ u kojoj autor posmatra humor kao političko oružje upotrebljivano na sudu, odnosno unutar krugova društvene elite. Halsall naglašava važnost humora za historiju koji je dobar indikator društvenih struktura.[74] Za moderni period napisane su mnoge studije, koje se najvećim djelom odnose na XIX i XX stoljeće, odnosno kao kulturalni fenomen određene države ili kroz prizmu odnosa vodećih ideologija koje potenciraju ili zabranjuju smijeh kod naroda.

Za antički period koji je predmet ovoga rada, najznačajnija je monografija „*Laughter in ancient Rome:On joking, tickling and cracking up*“ od historičarke Mary Beard objavljena 2014. godine. Glavni fokus ovoga djela je samo na smijehu i sve što smijeh izaziva, te autorica jednim djelom slijedi antropološki pristup temi posmatrajući da li se savremeni čovjek može smijati šalama iz antičkog perioda.[75] Mary Beard analizira smijeh postavljajući tri pitanja: šta je izazivalo urbanu elitu muškaraca Rimljana da se smiju? Beard smatra da se različiti slojevi ljudi mogu razlikovati po smijehu tj. objekat koji je izazivao njihov smijeh je bio drugačiji. Beard dalje za predmet analize postavlja pitanje kako se smijeh ‘kretao’ u društvenoj eliti i kakvi su njegovi efekti bili na polje politike, među inteligencijom i jednostavno kao funkcija ideologije. Također, autoricu zanima komparacija antičkog humora sa savremenim humorom. Autorica će ova pitanja posmatrati primarno kroz smijeh dok su humor, komedija, satira, smisao za humor i emocija koju izaziva smijeh povezane teme koje će nasumično spominjati.[76] Beard naglašava da u većini kultura

[72] Bremmer i Roodenburg, 1997, 8.
[73] Le Goff, 2000, 36.
[74] Halsall, 2004, 12.
[75] Beard, 2014, 6.
[76] Ibidem, 4.

smijeh nije izazvan samim vicem ili zato što je nešto smiješno izrečeno, već je to moguće postići i neverbalnom komunikacijom.[77] Ona pažljivo bira primjere koji se direktno odnose na smijeh, pronalazi riječ smijeh kod izvora, ali nastoji izbjeći savremenu perspektivu koja će nametnuti smijeh koji nije nužno postojao od strane Rimljana.

Naravno ovo nije jedina studija koja se bavi smijehom u antičkom periodu, ali je najobuhvatnija. Drugi historičari poput Anthony Corbeill u knjizi "*Controlling Laughter: Political humor in the Later Roman Republic*" posmatra utjecaj smijeha na govorništvo, kao jedne vrste 'oružja' za uvjeravanje publike u određene političke ciljeve tokom perioda kasne Republike.[78] S druge strane optimistični J.R. Clarke, kako ga Beard naziva, je proučavao vizuelne prikaze "običnih" ljudi kako bi istražio smijeh kod siromašnijih slojeva. Amy Richlin u monografiji "*The Garden of Priapus: Sexuality and aggression in Roman humor*" analizira humor kroz erotiku, tačnije seksualnost koja je zastupljena u poeziji, satirama i grafitima. Sve četiri studije su korištenje u ovome radu, jer predstavljaju najobuhvatnije monografije o rimskom humoru. Primjetno je da su većina istraživača profesori sa Oxforda i Cambridge. Pored monografija, objavljen je veći broj naučnih članaka koji sažeto analiziraju humor u antičkom Rimu, poput korisnog članka Paula Schultena iz 2002. godine "*Ancient Humour*", kao i Mary Beard "*Did Romans laugh?"* ili iz perspektive mikropovijesti novijeg istraživanja iz 2018. godine autora Kazantzidis i Tsoumpra "*Morbid laughter: Exploring the comic dimensions of disease in classical antiquity".* Ipak još uvijek nije objavljena sveobuhvatna historijska studija humora u antičkom Rimu. Ovaj magistarski rad predstavlja pokušaj iskoraka u tom pogledu.

[77] Beard, 2014, 6.
[78] Corbeill, 1996, 5.

III SMIJEH KAO ODRAZ MOĆI

Rimsko carstvo je imalo preko deset miliona stanovnika širom više od trideset provincija, od današnje Škotske sve do Nila, koji su govorili različitim jezicima, u rasponu od nekoliko stotina godina, prolazeći kroz različite procese patnje, veselja, ratovanja, raznih bolesti i sl. Međutim, asocijacija koja se najviše veže za Rimsko carstvo jeste moć. Vizualizacijom riječi moć/moćno veže se i riječ luksuz koji je kod Rimljana gotovo nečovječan do mjere prikaza raja na zemlji, elite koja hedonistički uživa. Iako je ovakav prikaz stereotipan, on je sa razlogom ovakav, jer su stereotipe kreirali brojni izvori koji su željeli prikazati određenog princepsa sa njegovim dominantnim vrlinama i manama. Neki princepsi su ostali obilježeni u historiji kroz varijacije negativnih osobina, dok su drugi ostali zapamćeni kao 'dobri' princepsi. Ali svaki od njih je pored svojih vrlina imao i svoje mane, pa čak su i Bogovi dvojno prikazani. Postojao je čitav raspon vrlina sa kojima su princepsi željeli biti povezani: *uirtus* (vojna hrabrost), *moderatio* (umjerenost), *concorida* (sporazum), *pax* (mir), *humanitas* (humanost), *libertas* (sloboda), *clementia* (milost), *sapientia* (mudrost), *pulchritudo* (ljepota), *liberalitas* (velikodušnost), *securitas* (sloboda od straha), *iustitia* (pravda), *fides* (povjerenje) i *facilitas* (pristupnost).[79] Pored vrlina princepsi i Bogovi su prikazani sa svojim manama. Upitno je da li se humor kod princepsa može posmatrati uvijek kao pozitivan prikaz. Ukoliko se za princepsa veže pojam duhovitost, onda bi taj princeps bio prikazan kao pozitvna persona, jer za duhovitost je potreban intelekt. Sa druge strane, ukoliko su te šale povezane sa ludošću onda je on prikazan negativno. Potrebno je naglasiti da su anekdote ili tračevi u mnogome plod mašte onoga koji ih je zabilježio, te često nisu stvarni događaji. Međutim, za svrhe ovog rada istinitost navoda nije predmet istraživanja, već popratne informacije koje autor indirektno donosi. Na ovaj način moguće je kroz humor dosegnuti do razmišljanja ovih ljudi.

Kontrolirani humor za vrijeme kasne Republike

Princepsi su humor koristili kako bi uspostavili kontrolu nad stanovništvom, u vidu propagande, iako sami Rimljani nisu poznavali ovaj pojam.[80] I prije uspostave Principata, u kasnoj Republici sa Julijom Cezarom (rođ. 100-44. god. pr.n.e.) dolazi do uspostave jedne vrste kontrole nad stanovništvom, pa samim tim izvori nude brojne podatke koje se vežu za humor. Anthony

[79] Braund, 1993, 59.
[80] Ibidem, 59.

Corbeill tvrdi da je agresivni humor korišten od strane političkih figura u kasnoj Republici koji su uspješno uspostavili moć uvjeravanja nad publikom. Ovakav humor je uspio da oblikuje etičke standarde razmišljanja. Autor također tvrdi da većina šala koje su artikulirale u ovome periodu potvrđuju ono što je kasnije Sigmund Freud opisao kao „tendenciozna“ šala koja „*By making our enemy small, inferior, despicable or comic, we achive in a roundabout way the enjoyment of overcoming him- to which the third person, who was made no efforts, bears witness by his laughter*.“[81] Kako su tokom ovog perioda Rimljani, elita i plebs, kontrolirani na osnovu smijeha, najbolje pokazuje postupak Cezara koji je poslao špijune na govore velikog oratora Cicerona (rođ. 106-42. god. pr.n.e.), koji su bili dužni da zabilježe sve šale koje je on izrekao i javno i privatno.[82] Ovakav postupak je moguće obrazložiti Cezarovom željom da kao diktator kontrolira sve segmente ljudskog života. Sa druge strane, Ciceron je govorima kontrolirao publiku do te mjere da je mogao utjecati na njihovo razmišljanje, a to je bila potencijalna prijetnja Cezaru čiju je vlast Ciceron mogao 'poljuljati'. Toga su obojica bili svjesni. Ciceron je često u govorima ismijavao Cezara. Plutarh navodi da je Ciceron jedne prilike rekao:“*Ali kada vidim kako mu je izvanredno pažljivo raspoređena kosa na glavi kako se jednim prstom češka po glavi*“ indirektno sugeriše na feminizirani pokret „*ne čini mi se opet mogućim da bi taj čovjek zasnovao u glavi tako strašan zločin kao što je rušenje rimskog ustavnog poretka.*“[83] Omalovažavajući Cezarove karakteristike, indirektno je omalovažavao i njegove sljedbenike.

Ciceron je bio svjestan Cezarove želje da kontrolira smijeh. U borbi između Cezara i rimskog vojskovođe Pompeja (rođ. 106-48.god. pr.n.e.), obojica teže da uspostave kontrolu, koristeći i humor. Nakon građanskog rata, Julije Cezar izlazi kao pobjednik i njegovo kontroliranje smijeha podrazumjeva jedno od značajnih segmenata njegove pobjede.[84] Izrazito je važna činjenica da je humor korišten u javnim govorima kao 'oružje' tokom građanskog rata. Metodom ismijavanja i korištenjem ironije[85] protiv svoga protivnika, masa je 'odlazila' od jedne strane na drugu. Iako je Ciceron podržavao Pompeja, primjetno je njegovo razočarenje pred sami kraj rata. Pompej se hvalio da će 'praviti' vojsku od zemlje gdje god da stane nogom. Cezar je ismijao tu

[81] Corbeill, 1996, 5-6.
[82] Ibidem, 7.
[83] Plutarh, Cez. III, 4, 98-99. (Prevod: Zdeslav Dukat)
[84] Corbeill, 1996, 176.
[85] U radu će biti govora o ironiji koju su Rimljani često koristili, iako prvi spomen pojama 'ironija' datira iz 1502. godine, a generalna koncepcija ironije u današnjem smislu započinje sa XVIII stoljećem. Ironiju je moguće istorizirati, iako je važno akcentirati činjenicu da je na nju drugačije gledano kroz historiju.; Witkin, 1993, 136, 148.

Pompejevu rečenicu dok je marširao kroz Italiju, naređujući Pompeju da to isto i učini, što on nije uspio. Ovaj Pompejev postupak je razočarao Cicerona koji je uoči finalne bitke kod Farsale (9.8.48. god. pr. n. e.) zbijao mnogobrojne šale[86] na Pompejev račun. Makrobije prepisuje Plutarhu navod da su uoči Ciceronovog dolaska u Pompejev tabor mnogi govorili da je došao previše kasno, na što je on šaljivo odgovorio da nije došao previše kasno jer ništa ovdje nije još uvijek spremno.[87] Kasnije je Marko Antonije (rođ. 83-30. god. pr.n.e.) osudio ovaj Ciceronov postupak, na što se on pokušao odbraniti u Drugoj Filipici rekavši da se neće odazvati na Antonijevu prozivku oko šala koje je zbijao u kampu, nastavljajući da iako je kamp bio ispunjen pažnjom u takvim problematičnim vremenima čovjeku je trebalo nešto što će podići njegovo raspoloženje.[88] Ciceron je ovim nastojao da opravda smijeh kao prirodnu ljudsku reakciju, pa čak i tokom ratovanja, što je svakako išlo njemu u korist.[89] Poslije Cezarove pobjede, pitali su Cicerona zašto je promjenio strane, na šta je on ismijao Cezara rekavši da ga je prevarila Cezarova odjeća, aludirajući da se feminizirano oblači.[90] Ciceron je često omalovažavao Cezara optužujući ga da ima homoseksualne veze sa muškarcem[91] i to gdje je on pasivni partner.[92] Navedeni primjeri događaja tokom građanskog rata, savršeno opisuju koliko je humor činio važnu komponentu u ratovanju i kontrolu nad stanovništvom. Ujedno ovo je jasan dokaz da su i tokom rata se šalili i bili spremni da humor iskoriste u svrhu 'propagande'. Primjeri također 'poništavaju' navod da je kontrola masa pomoću šala i smijeha započela tek sa Principatom, već je bila uspostavljena tokom kasne Republike u tolikoj mjeri da je humor uspio obrnuti slijed događaja.

Kada je postao diktator, Cezarov humor više nije zasnovan na duhovitosti (intelektu), već humor crpi iz superiornog položaja i sažaljenja.[93] U toj želji, Cezar je doživio brojne reakcije

---

[86] Plutarh navodi da se publika na silu smijala njegovim šalama; Plutarh, Cic. III, 38, 324.
[87] Macrobius, *Saturnalia* II, 3-7, 167. (Prevod: Percival Vaughan Davies)
[88] Cicero, *Philippics* II – 39, 165. (Prevod: Walter C. A. Ker)
[89] Beard, 2014, 102
[90] Corbeill, 1996, 195.
[91] Ovakvo ismijavanje nije učinjeno samo od strane Cicerona. Svetonije, između ostalih sačuvanih rimskih izvora, navodi podatak da su tokom Cezarovog trijumfa nad Galima vojnici pjevali šaljive pjesme, te navodi jednu:
„*Cezar je pokorio Galiju,*
A Nikomed Cezara.
Cezar slavi trijumf što je pokorio Gale,
A Nikomed, koji je pokorio Cezara, ne slavi trijumf.“; Svetonije, GJC, 9. (prevod: Nikola Šop)
[92] Utjecaj moći i suvereniteta Rimljana moguće je primjetiti i u seksualnim odnosima. Muškarac koji ima dominantnu tj. aktivnu uogu posmatran je kao ideal muškosti i osoba sa vrlinama. Osoba koja je pasivni partner gubi čast i to je ugrožavalo njegovu slobodu, te je istovremeno označavalo uvredu za čitavu rimsku zajednicu u vidu izdaje Republike; Mesihović, 2015, 957 – 958.
[93] Corbeill, 1996, 199.

ismijavanja na svoj račun. Česti su slučajevi ismijavanja Cezarovog fizičkog izgleda, od ćelavosti, do odjeće koju je nosio. Svetonije za Cezara navodi:„*Vrlo je teško podnosio ćelavost, koja je bila predmet mnogih šala i izrugivanja. Da bi pokrio ćelu, prebacivao je kosu sa potiljka na teme.“*[94] Ismijavanjem fizičkih karakteristika, posebno onih kojih se Cezar stidio, vršen je direktan atak na njegovu vlast do mjere da su ovakvi tračevi i anekdote više prepričavani nego li svi Cezarovi trijumfi. Čak su i trijumfi ismijavani od strane vojnika koji su zajedno uzvikivali:“*If you behave well, you will be punished; if you behave badly, you will be king“*, ismijavajući Cezarove aspiracije da postane kralj.[95] Zanimljivo da je Ciceron nastavio ismijavati Cezarovu želju da postane kralj i poslije njegove smrti na Martovskim idama (15.03.44. god. pr.n.e.), sugerirajući i opravdavajući zbog tih aspiracija njegovo ubistvo.[96]

Intelektualno potsmjehivanje i luđački osmijeh

Makrobije prenosi da je u Rim došao čovjek
koji je ličio na Augusta,
i na taj način je privlačio pažnju drugih.
August je naredio da dovedu toga čovjeka
i kada ga je ugledao, upitao ga je
'Reci mi, mladiću,
da li je tvoja majka ikada bila u Rimu?'
Na što je čovjek odgovorio
'Ne, ali jeste moj otac često'- Makrobije. [97]

Navedena šala koja datira iz kasne antike, ukazuje na brojne segmente o kojima će biti govora unutar ovog potpoglavlja. Navodno je princeps ovu šalu prihvatio sa oduševljenjem i smijehom, jer je njegov dvojnik mogao smisliti brz odgovor.[98] Iz toga proizilazi da je on prihvatao i odobravao duhovite šale na svoj račun. Samo na osnovu ove šale August je mogao biti obožavan od strane naroda, jer je on kroz nju predstavljen kao dio njih i osoba sa kojom se mogu zajedno smijati. Ovakav prikaz principsa ide rame uz rame sa svim njegovim vojnim, moralnim i ličnim uspjesima. Također, važna je činjenica da je ova šala kroz historiju ostala 'živa', poprimajući različite modifikacije, ali je 'štos' ostao isti.[99] Ne samo da je ostao isti, već se i dan danas smijemo

[94] Svetonije, GJC, 7.
[95] Corbeill, 1996, 205.
[96] Ibidem, 208.
[97] Macrobius, *Saturnalia* II, 4-20, 172-173.
[98] Schulten, 2002, 219.
[99] Sigmund Freud prepričava ovu šalu, ali je prepisuje Serenissimusu, caru Svetog Rimskog carstva iz XVIII stoljeća. Analizirajući ovu šalu, Freud navodi da se iza nje krije agresivnost neustrašivog cara koji želi da ismije pojedinca. Ali njegova želja da uvredi je umanjena zbog šaljivog odgovora. S toga je cijeli fokus stavljen na šaljivi odgovor, i time je zaboravljeno agresivno pitanje; Freud, A III, 78.

sličnim vicevima. Kroz antiku je postojalo osnovno rimsko pravilo prema kojem se „dobar“ princeps šali na mudar način, nikada iz zlobe i poniženja, te toleriše šale na svoj račun. S druge strane „loši“ vladari su bili tirani koji su i najmanje sitnice koristili za šale kao oružje protiv svojih neprijatelja.[100] Oličenje dobronamjernog vladara koji je sposoban nasmijati se, okarakterisan je kao kultrološka tvorevina iz srednjeg vijeka u kojem je postojao karakter *rex facetus* (duhoviti kralj),[101] iako je to bilo antičko naslijeđe.[102] U renesansi je po ugledu na Rimljane, ponovno oživljen model princa koji se smije šalama, zbija šale, i prihvata iste na svoj račun.[103]

Smijeh kao instrument vlasti, utemeljen na moći bio je izrazito karakterističan za Principat, dok su promjene učinjene sa Dominatom ostavile traga i na polju humora. To najbolje svjedoči historičar Amijan Marcelin.[104] Ipak moguće je dekonstruirati humor u Dominatu kroz djela Makrobija ili satiričara Lukijana, ali ono neće biti u istom domenu, niti iz iste perspektive kao tokom Principata. Principsi kod kojih je dominirao 'imidž' duhovitog vladara ili za koje se vežu neke šaljive anegdote su: August, Kaligula, Klaudije, Vitelije, Vespazijan, Hadrijan,[105] Komod, Elagabal. Iako se za navedene najviše spominju određene šaljive epizode, za „dobre“ vladare Augusta i Vespazijana duhovitost je bila jedna od vodećih karakteristika. Nebrojne šale su povezane sa određenom prigodom, za večerom, u senatu, tokom gladijatorskih borbi i slično. Najčešće je to za večerom, glavnim obrokom u danu, tokom koje su rimski principsi pravili gozbe (*convivium*) pozivajući goste da uživaju i slave život.[106] Priređujući gozbe oni su dokazivali svoju moć u posebnim prostorijama uz raskošnu trpezu, namještaj, uz zabavljače i smijeh. Zanimljivo da je Plutarh smatrao da za večerom ne trebaju zbijati šale naročito ako osoba nema dara za to. Također, često su šale na račun nekoga, pa je to prema njemu neprimjereno.[107] S druge strane,

[100] Beard, 2014, 130.
[101] Historičar Jacques Le Goff navodi da se pojam *rex facetus* pojavljuje u brojnim engleskim hornikama XII vijeka. Prema njegovom navodu prvi medievalni model *rex facetusa* se veže za kralja Henry II (vl. 1154-1189.); Le Goff, 2000, 39.
[102] Beard, 2012b, 591.
[103] Schulten, 2002, 219.
[104] Promjena je najbolje uočljiva u riječima Amijana Marcelin u III st. n.e. On navodi da su došla loša vremena, u kojima se aristokratija zatvara u svoje domove i nemaju šta drugo da rade već da čitaju Juvenalove satire. Marcelin je sa ovim implicirao kako se aristokratija drži u teškim vremenima. Jasno proizilazi da su u tom periodu aristokrate smatrali da na humoru treba štedjeti, a ovakav stav se zadržao do savremenog doba; Schulten, 2002, 230.
[105] O Hadrijanovom humoru će više biti riječi u petom poglavlju. Ovdje će se skrenuti pažnja na njegovu duhovitost, ironiju koja graniči sa ohološću. Historia Augusta prenosi da je Hadrijan jedne prilike odbio određeni zahtjev od strane čovjeka sa sjedom kosom. Kada je isti čovjek došao sa istim zahtjevom ali ovaj put ofarbane kose, Hadrijan je odgovorio 'Već sam ovo odbio tvome ocu'; Historia Augusta Vol. I, XX, 63. (preveo: David Magie)
[106] Mesihović, 2015, 1242.
[107] Schulten, 2002, 215.

Plinije Mlađi je smatrao gozbe najboljim trenutkom za zbijanje šala.[108] U Grčkoj i Rimu bila je općeprihvaćena ideja da su siromašni slojevi mogli zalužiti svoje mjesto za gozbom putem smijeha, tako što su se smijali šalama svoga domaćina, oni bi zauzvrat dobivali hranu. Postojala je skupa ljudi koji su to činili, a zvali su se paraziti.[109] Grčki retoričar Atenej iz Naukratisa prepisuje Nikoli iz Damaska opis rimske raskoši gozbi gdje su Rimljani poslije pijanki pozivali gladijatore i zadovoljno su aplaudirali kada je nekom od gostiju bio vrat prerezan.[110] Ipak ovaj preneseni izvor treba kritički posmatrati zbog subjektivnosti.

Gaj Julije Cezar Oktavijan poznatiji kao August (rođ. 63. god. pr.n.e.- 14.god. n. e.) bio je prvi rimski princeps koji je udario temelje Rimskom carstvu, vodio mnoge kampanje i ratovanja, uveo *Pax Romana* i brojne druge zakone koje su promjenili socijalnu, ekonomsku, moralnu sliku Rimskog društva. Kult prvog rimskog principsa je bio toliko jak, da je njegova titula uzvišenog zauvijek ostala glavni epitet vezan za njega.[111] Međutim, ni August nikada nije posmatran samo kao 'veliki' već su često naglašene i njegove mane.[112] Kada je došao na vlast, uspostavio je kontrolu nad smijehom, tako što je zabranio knjigu u kojoj su bili prikupljeni svi vicevi Julija Cezara sa kojim je bio porodično vezan.[113] U skladu s tim, August je ostao upamćen po svojim vicevima koji su također bili zapisivani i prepričavani.[114] Augustova duhovitost se veže za potsmjehivanje uz dozu ironije. To je primjetno u vicu koji prenosi Makrobije u kojem se August žalio na nezaboravnost svoga nomenklatora i jedne prilike kada je rob išao do Foruma, August mu je rekao 'Ponesi ovo uvodno pismo s obzirom da ne poznaješ nikoga tamo'.[115] Ili u vicu prema kojem je jedna osoba bila neodlučna u predaji molbe, stalno uzmičući ruku, August je rekao 'Da li misliš da pružaš novčić slonu?'[116] U obje šale, August je predstavljen kao domišljat, koristi provokativne

[108] Schulten, 218.
[109] Beard, 2014, 148.
[110] Athenaeus, *Wise Men at Dinner*, 153.
[111] Ovom tvrdnjom se ne želi reći da su svi gledali na Augusta kao pozitivnu ličnost, pa čak ni njegovi savremenici, kao i brojni naučnici modernog doba. Augustov savremenik, jurist Marko Antistije Labeon je otvoreno kritizirao augustov režim, a za Tacita je ono bilo ropstvo. Volter ga je nazvao „*čovjekom bez srca, vjere i časti*". Mnogi Ruski naučnici su Augustov Principat posmatrali kroz klasne odnose; Mesihović, 2015, 1413.
[112] Svetonije uvijek navodi dobru pa lošu karakteristiku, koju često opravdava, što je moguće primjetiti u ovoj rečenici:"*Bio je i preljubnik. To tvrde i njegovi prijatelji. Ali su tome poroku bili sasvim drugi razlozi. Ne strast.*" Ili:"*Lik je imao izvanredno lep čak i u starosti. Na svoju spoljašnost vrlo je malo pazio. Toliko je bio nemaran da je dopuštao da ga u isto vreme i šišaju i briju. I nije mu smetalo da pri tome nešto čita ili piše.*"; Svetonije, Avg, 18, 19.
[113] Corbeill, 1996, 7.
[114] Schhulten, 2002, 219.
[115] Macrobius, *Saturnalia* II, 4-15, 172.
[116] Ibidem, II, 4-3, 170.

šale i time dokazuje svoju moć iznad osoba koje su mu podređene. Također je zanimljiva anekdota, koja se veže za Herodota kralja Judeje, koji je naredio da se ubiju svi koji su potencijalna prijetnja njegovoj vladavini, a to se odnosilo na dječake od dvije godine uključujući i njegovog sina. Kada je to čuo, August je izrekao da bi radije bio Herodotova svinja, nego njegov sin.[117] Nemoguće je odgonetnuti, kolika je istinitost ovih navoda, iako mnogi historičari su mišljenja da je riječ o šalama koje su dugo prepričavane i generalno prepisane Augustu. U navedenim primjerima, najmanje je važna činjenica to što ih donosi Makrobije u Saturnalijama u djelu koje je napisano u kasnoj antici. Ono što je važno jeste stav o Augustu kao duhovitom vladaru, koji je ostao isti i u periodu kada je on bio živ, i par stoljeća poslije. Čak i kada ismijava, August nije predstavljen negativno, već se iza njegovih duhovitih opaski krije intelekt. Tako je i stoljećima poslije, uz moć stajao i epitet duhovitog vladara.

Kao August i *Titus Flavius Vespasianus Augustus* (9-79. god. n. e.) je ostao upamćen po svome dobronamjernom humor. Štaviše, ovaj predstavnik Prve Flavijevske dinastije (69-96. god. n. e.) i posljednji iz godine „Četiri dobra cara“, je možda i prednjačio u duhovitosti od Augusta, jer se za Vespazijana ovaj epitet uvijek prvo ističe pa sve ostalo. I prije nego je postao princeps, on se dokazao po svojim vojnim uspjesima, a kao princeps po poreznoj reformi sa kojom je uspio srediti državne finansije, odavajući karakter štedljivog vladara. Zapravo Vespazijan je bio majstor 'propagande' zbog svog praktičnog i pronicljivog duha. Za njega su isticane parole kao o pobjedniku, donosiocu mira, pa čak i priče kako je magijskim putem liječio bolesnike.[118] Bio je naklonjen prema piscima, a upravo u periodu njegove vladavine svoju karijeru započinje Svetonije koji donosi najveći broj humorističnih epizoda koje se vežu za Vespazijana. Svetonije ga ovako opisuje:*“Bio je uvek šaljiv i raspoložen, naročito za trpezom. I mnogo je toga dozvoljavao, sve na račun smeha i dosetke. Duhovit od prirode, on se često puta nije ustručavao ni bezobraznih reči*.“[119] Najveći broj šala se odnose na njegovu štedljivost, što je uzajaman prikaz njegove vrline i mane. Svetonije navodi da je naročitu dosjetljivost pokazivao prilikom neke sumnjive zarade, „*Time je hteo da malo zagladi celu stvar i izvrne je u šalu*.“[120] Jedne prilike mu je njegov sin Tit

[117] Macrobius, *Saturnalia* II, 4- 11, 171.
[118] Mesihović, 2015, 1640, 1642.
[119] Svetonije, Ves, 104.
[120] Uz taj navod, Svetonije donosi anekdotu:“*Jedan od njegovih ljubimaca ministara zamolio ga da nađe kakvo mesto nekom čoveku, za koga je tvrdio da mu je rođeni brat. Car je odugovlačio. Najzad pozove k sebi toga čoveka, uzme od njega svotu, koju je za nameštenje obećao onome ministru i odmah ga postavi. Kad je posle ministar upitao cara*

prigovorio što je udario porez na nužnike. Prvi novac koji je dobio od tog poreza, prinio je Titu pod nos pitajući ga da li mu zaudara, na što je ovaj odgovorio ne, a Vespazijan je dobacio:“*E vidiš, a dobio si ga iz nužnika.*“[121] Ovaj urođeni humor za sarkazam i ironiju koji je najviše ispoljavao kada je u pitanju novac, crpio je iz svog italskog porijekla[122] zbog kojeg je bio predmet mnogih poruga i ismijavanja.[123]

Nasuprot Augustu i Vespazijanu, za Kaligulu i Elagabala se veže nasilni, morbidni humor koji odudara od dobronamjerne duhovitosti Augusta i Vespazijana. Oba vladara su predstavljeni kao surovi tirani, koji se luđački smiju. Činjenica je da je obje vladavine obilježila besgranična okrutnost. Oni su koristili svoju moć za zabavu svoga ega. *Caius Iulius Caesar Augustus Germanicus* poznataiji kao *Caligula* (rođ. 12- 41. god. n.e.) je ostao upamćen po brojnim skandalima, koji su se graničili sa zdravim razumom i jedini njegov ratni „pohod“ na Zapad je dobar ukazatelj na njegove brojne kontraverze.[124] Kako je Kaligula manipulirao na osnovu humora, vidljivo je u slučaju kada je pozvao kod sebe na gozbu čovjeka koji je prisustvovao smaknuću svoga sina, "*nudeći ga i bodreći da uživa što više i da se preda veselju i šali.*“[125] Ovaj morbidni događaj je prepričavan u Rimu, što se vidi po Senekinom šaljivom osvrtanju uz pitanje zašto je čovjek pristao da uradi naređeno, te Seneka nudi jednostavan odgovor da je imao drugog sina.[126] Kaligulin okrutni i zlobni humor vidljiv je i u ovoj anekdoti:“*Za vreme neke gozbe desilo se da je odjednom prasnuo u smeh. Konzuli, koji su bili uza nj na gozbi, upitaše ga učtivo i ljubazno, zašto se smeje. Pa zato, odgovori on, što sam pomislio kako je dovoljno da samo mignem okom pa da vam obojici odleti glava.“*[127] Navedeni događaj za gozbom je najbolji izvorni podatak koji slikovito dočarava lošeg vladara koji svoju moć pokazuje kroz smijeh kojeg je gotovo moguće i čuti. Svetonije nastavlja opisivanje Kaliguline vlasti, nudeći nekoliko viceva koji se njemu

šta je bilo sa njegovim bratom, odgovorio mu je:'Traži k sebi drugog brata, a ovaj, koga ti smatraš svojim, to je moj.'“; Svetonije, Ves, 105.

[121] Ibidem.

[122] Mesihović, 2015, 1651.

[123] Svetonije, Ves, 102.

[124] U pohodu na Germane i Britaniju nikada nije došlo do ozbiljnijeg rata, a jedino „ratovanje“ je bilo protiv Okeana, a vojsci je naredio da kupe školjke kao ratni plijen; Mesihović, 2015, 1502.

[125] Svetonije, Kal, 34.

[126] Beard, 2014, 134.

[127] Svetonije, Kal, 36.

prepisuju, a iza svake šale krije se 'crni humor'.[128] Svi ovi događaji su utjecali da Kaligulu okarakterišu kao najsurovijeg princepsa historiji Rimskog carstva.

Slično ovome vladaru, par stoljeća poslije njega, pojavila se karakterno slična kontraverzna ličnost iz dinastije Severa. *Caesar Marcus Aurelius Antoninus Augustus*, poznatiji kao Elagabal (rođ. 203-222. god. n. e.) koji je kao dječak postao princeps, obilježio je svoju vlast ekscentričnim ponašanjem, postavljajući svoje božanstvo El-Gabala za vrhovno. Umjesto njega su *de facto* upravljale žene, njegova majka Julija Soemija i baka Julija Meza. Ipak, bilo je teško kontrolirati Elagabala koji je često ispoljavao svoje ludosti.[129] U *Historia Augusta* je predstavljen kao tiranin, čija je vladavina slična Kaligulinoj, Neronovoj i Vitelijevoj. Sve šaljive ankdote vežu se za gozbe u kojima je on pokazivao svoju moć kroz bogate trpeze i okrutne postupke prema svojim gostima kojima je jedne prilike iz šale poslužio lažnu hranu (od stakla, drveta, kamena) te je nisu mogli jesti već samo gledati dok je on jeo 'pravu' hranu.[130] Naročito je zanimljivo da se za njega veže prva u historiji poznata kreacija „whoopie cushion", koju je uporebljavao za večerama tako što je postavljao svoje goste na vazdušne jastuke i iznenada bi ispustio vazduh iz njih pa bi se gosti pronašli ispod stola ili bi iznenada njegovi robovi ispuštali vazduh iz jastuka na kojima su gosti sjedili.[131] Uočljivo da je Elagabal volio praktične šale više od duhovitih opaski.[132]

U prilog nasilnom humoru, svakako je potrebno uvrstiti i *Caesar Lucius Aurelius Commodus* (rođ. 161-192. god. n.e.), princepsa gladijatora, sina stojičkog[133] princepsa Marka Aurelija. Za vladavinu Komoda se vežu brojne finansijske krize, korupcije, zločini koje je on riješio kroz brojna pogubljenja. Gotovo životinjski nagon i želja za krvlju odrazila se na njegov stav po pitanju humora. Za njega čak nisu karakteristične šale i duhovitost, već „mržnja" prema smijehu, jer tokom gladijatorskih igara nije želio biti ismijan. Historia Augusta prenosi podatak da iako su ljudi redovito aplaudirali tokom njegovih borbi iz razloga što je on bio bog, on je ipak

---

[128] „*Stojeći jednom pred kipom Jupitera, upita tragičara Apela ko je veći, on Kaligula ili Jupiter. Glumac je oklevao da odgovori i zato ga da nemilice išibati, primećujući pri tome da ima vrlo prijatan glas, kad jauče*."; Svetonije, Kal, 36 – 37.
[129] Mesihović, 2015, 1970
[130] Historia Augusta Vol. II, XXVII-XXVIII, 161. (preveo: David Magie)
[131] Ibidem, XXIV-XXV, 155.
[132] Jedan od rijetkih navoda je šala kada je neko upitao Elagabala prije nego je postao princeps 'Zar te nije strah da postaneš siromašan?' Na što je on odgovorio 'Šta bi bilo bolje od toga s obzirom da bih bio svoj vlastiti nasljednik i svoja supruga.'; Ibidem, XXX-XXXI, 167.
[133] Stoici su odobravali smijeh, ali uz umjerenost. Grčki oslobođenik filozof Epiktet je rekao:"*Ne smej se ni dugo, ni često ni preterano!*", Epiktet, I: 10, 25.

postao uvjeren da ga ismijavaju, pa je dao naredbe da će biti ubijen svako ko to učini u Amfiteatru.[134] Dakle, i pored činjenice što je narod uživao u njegovim gladijatorskim borbama, poštujući ga kao boga, on je nastojao umiriti svoju paranoju ubijanjem samo da ne bude ismijan. U korist ovoga navoda, proizilazi zanimljiv podatak sa kojim Mary Beard započinje svoju monografiju o smijehu u antičkom Rimu, a koji prenosi Kasije Dion. Navodeći priče koje je čuo, a tiču se Komodovog ubijanja mnogih ljudi tokom gladijatorskih igara, on skreće pažnju na zanimljiv slučaj, kada je bio prisutan tokom jedne njegove borbe. Kasije Dion navodi da su svi senatori osjećali strah osvrčući se na jednu situaciju kada je Komod ubio noja i približio se senatorima držeći u rukama nojevu glavu u lijevoj ruci dok je desnom rukom podigao krvavi mač, iako Komod nije rekao ništa Kasije je primjetio da je princeps imao smiješak koji mu je sugerirao da će senatori proći na isti način. On dalje navodi da bi do njihove smrti i došlo da su se počeli smijati ispred njeg s obzirom da ih je smijeh više ovladao nego ogorčenje, ali su Kasije i senatori sažvakali lovorov list koji je on donio iz svoga dvorišta i taj čin žvakanja lista je sakrio činjenicu da se oni zapravo smiju[135] Reakcija prigušivanja smijeha od strane senatora na Komodovo ubijanje noja, otkriva razmišljanje ovih aktera. Beard diskutuje zašto je čin ubijanja izazvao reakciju smijeha kod Kasija Diona: jasno da su se protivili tome činu, ali smijeh bi doveo Komoda u poziciju u kojoj bi izgledao smiješno na ponizan način gotovo kao parodija. Ili je riječ o nervoznom smijehu koji je izazvao šok. Beard je Dionov izraz lica prevela u smiješak/potsmjehivanje.[136] Moguće da je riječ o igri moći, Komod kao da je izazivao senatore da se nasmiju, a senatori su vjerovatno bili svjesni da će do ovoga da dođe (zbog činjenice da je Kasije Dion ponio biljku koja će mu umanjiti smijeh). Često u situacijama kada je smijeh zabranjen, predmet same šale je nevažan koliko je važna činjenica da je nešto zabranjeno učiniti. Očito je ovakvo razmišljanje prisutno kroz historiju.

Neodobravanje smijeha nije bilo karakteristično samo za Komoda. Mnogobrojni historijski izvori prenose da Rimljani nisu uvijek pozitivno gledali na smijeh i šale. Plinije Mlađi (rođ. 61-113/114. god. n.e.) je u jednom pismu napisao jedanaest humorističnih stihova u kojima se on gotovo izvinjava i pokušava da opravda sebe za učinjeno.[137] Svetonije opisuje grubi smijeh princepsa Klaudija (10. god. pr.n.e-54. god. n.e.) koji je jedne prilike čitao svoje historijske

[134] Historia Augusta, Vol. 1, XV-XVI, 301.
[135] Dio, Vol. IX, Knj. 73, 115. (preveo: Earnest Cary).
[136] Beard, 2014, 5 – 7.
[137] Schulten, 2002, 217.

tekstove i upravo u tome momentu se slomila klupa „*pod nekim debeljkom, što je izazvalo buru smeha u dvorani. Kad je opet nastao tajac, on nikako nije mogao da se savlada, nego bi s vremena na vreme prasnuo u smeh, sećajući se one smešne nezgode.*“[138] Elagabal se smijao toliko glasno u teatru da se niko drugi od publike nije mogao čuti,[139] kao i već pomenuta situacija kada je Kaligula prasnuo u smijeh da su ga njegovi gosti morali pitati zašto se smije. Ovih par isječaka su karakteristični jer smijeh nije predstavljen kao pozitivna emocija. U njima je moguće pronaći tragove 'pravog' smijeha pojedinih vladara. Izvori su ove naizgled bezazlene situacije sa razlogom istakli, moguće kako bi sugerirali da su ovi vladari smijali do granice ludosti, u situacijama u kojima se samo oni smiju, a razumni nemaju razloga za isto. Također, glasan smijeh je jedna vrsta kontrole smijeha u kojoj vladar ističe svoju moć da se samo on može smijati, dok ostali ostaju prigušeni.

Činjenica je da su Rimljani imali zanimljivu percepciju smrti, koja se znatno razlikuje onoj današnjoj. Za njih je smrt predstavljala privilegirani trenutak u životu pojedinca, koji je kroz način njegove smrti odražavao njegov istinski karakter.[140] Sahrana se odvijala kroz ceremonije i slavlje. Upravo u tim 'teškim' momentima, mnogi rimski izvori su predstavili pojedine principse u humorističnim epizodama. Svetonije navodi da Vespazijan *„čak i u smrtnoj opasnonosti nije prestajao da se šali. Prvi prvom jakom napadu bolesti uzviknuo je:'Jao, čini mi se da postajem bog'. “*[141] Sa druge strane, August je prije svoje smrti zapitao da li je dobro odigrao svoju ulogu života i tražio je da svi plješću ako jeste.[142] Slično njemu, Klaudije je na smrtnoj postelji tražio komičare koji će ga uveseljavati.[143] Dok su ovakvi tragični momenti prerasli u neku vrstu komedije, Kaligula je najveći iskaz moći i kontrolu mase uspostavio upravo kroz zabranu smijeha i time potvrdio svoju okrutnost. Poslije smrti Kaliguline sestre Druzile, on je izdao prijetnje smrtnom kaznom da se izvjesno vrijeme niko ne smije kupati, jesti niti smijati ni sa roditeljima, ni sa ženom ili djecom.[144] S druge strane čin smrti je mogao biti pretvoren u ruglo i porugu. Svetonije opisuje smrt principsa Vitelija koji je uz pogrde, smijeh i ruglo gonjen golog tijela do Foruma, gdje je ubijen uz masu koji su na njega bacali blato i izmet i ismijavali njegove tjelesne

138 Svetonije, Klau, 51, 54.
139 Historia Augusta, Vol. II, XXXIII, 171.
140 Edwards, 2007, 5.
141 Svetonije, Ves, 105.
142 Ibidem, Aug, 20.
143 Ibidem, Klau, 55
144 Ibidem, Kal, 32.

nedostatke.[145] Komparacijom ovih pet vladara argumentirana je tvrdnja da su Rimljani smijeh koristili protiv bola i stresa koju smrt nosi sa sobom. Također, primjerom Kaligule moguće je primjetiti da to nije uvijek bilo tako, ali da je smijeh bio odraz života kojim on nije želio biti okružen u tome momentu, što sugerira da inače jeste bio. Isto potvrđuje i Vitelijvu smrt na najgnusniji način uz smijeh mase ljudi koji su okončali njegov život ismijavajući ga. Usporedbom ovih pet princepsa, a naročito Augusta, Klaudija i Kaligule, koji su bili porodično vezani, oslikano je razmišljanje o životu i smrti kroz smijeh.

Žene i humor u Rimskom carstvu

Postavlja se pitanje šta je sa ženskom stranom unutar vladarske palate. Historija žena je oduvijek bila marginalizirana i stavljanja u drugi plan. Pa tako i u Rimskom carstvu koje je bilo naklonjeno ženi po pitanju slobode i prava, podaci o njima su u suštini minorni naspram 'muške' historije. Po pitanju humora je donekle jasno zašto je to tako. Žene Rimskog carstva nisu predstavljene kao smiješne, sklone humoru iz više razloga. Već je naglašeno da je iza muškarca stajala moć, a humor kao njegovo oružje upereno ka drugima ili samom sebi. Takvom vrstom propagande nije potrebno prikazivati ženu. Rimljanima nije bilo važno predstaviti suprugu princepsa kao duhovitu, jer se duhovitost veže za intelekt vladara. Ili se humor veže za nasilje. Za ženu se veže niz drugih emocija: pretjerana snaga u kojima se ugledaju na muškarce, eventualna podlost, nemoral, želja za osvetom, i sl. Već je naveden primjer Kaliguline zabrane smijeha poslije smrti njegove ljubljene sestre Druzile.

Rijetki momenati u kojima je moguće povezati ženu sa intelektualnim humorom, vežu se za Augustovu beskrupuloznu kćerku Juliju. Jedne prilike August je rekao da mora tolerirati svoje dvije razmažene kćerke: Rim i Juliju.[146] Julijino ponašanje je graničilo sa brojnim zabranama koje August nije odobravao, što je bilo uzrok da August protjera Juliju u egzil na otok Pandateria. Čak je objelodanio zakone koji se tiču morala (*Lex Yulia*)[147] porodičnih zakona, koji su bili direktno upereni protiv Julijinog nemorala.[148] Ona je svoje skandalozno ponašanje branila rečenicom da

[145] Svetonije, Vit, 99.
[146] Macrobius, *Saturnalia* II, 5-3, 176.
[147] Zanimljivo da je prema ovim zakonima otac mogao ubiti svoju kćer i ljubavnika, dok muž nije mogao. Također na osnovu ovih zakona, žena je gubila pola imovine i nije se mogla ponovno udati, a ljubavniku se sudilo, oduzimalo pola imovine i bio ozloglašen; Richlin, 1992, 216.
[148] Mesihović, 2015, 1408.

August zaboravlja da je Cezar, ali ona nikad ne gubi iz vida da je Cezarova kćerka.[149] Makrobije u Saturnalijama donosi zanimljivu anekdotu u kojoj se vidi Julijina duhovitost. Naime tokom jedne gladijatorske borbe bio je vidljiv kontrast između Livije koja je bila okružena sa prepoznatljivim starijim muškarcima i Julije koja je bila okružena sa velikim brojem mladih nepoznatih muškaraca. August je poslao pismo Juliji u kojem joj naglašava starosnu razliku između ove dvije skupine muškaraca na šta je Livija odgovorila da će i njezini prijatelji jednog dana biti stariji muškarci kada i ona bude starija.[150] I ona je bila predmet Augustovog ismijavanja.[151] Nije jasno da li su navodi istiniti, ali je Makrobije očito želio prikazati Julijinu duhovitost i intelektualne opaske kao slične Augustovom humoru.

Seksualni humor u Rimskom carstvu

U sklopu humora ubraja se i humor sa seksualnim konotacijama. Rimljani su često imali "bezobrazne" šale, a neke je moguće čak pripisati i članovima vladarskih porodica. Poznati psihoanalitičar Sigmund Freud je implicirao najlakši metod putem kojeg se može doći do smijeha kroz prikaze nečega što je gledaocu zabranjeno da vidi, a to je prije svega nagost ili neki čin koji asocira na seksualnost.[152] Ovo objašnjava činjenicu zašto su i danas brojne šale najvećim djelom povezane sa seksualnim taboom. Brojni tračevi o princepsima se vežu za njihove seksualne izopačenosti, pasivne uloge u homoseksualnim vezama i slično. Često su prikazani kao preljubnici. U tim navodima princeps je direktno ismijan od strane izvora koji o njemu piše. Izvori također nude podatke kada se neko od njih šali sa seksualnom konotacijom. Jedne prilike, Kaligula je ljubio vrat svoje žene ili ljubavnice i agresivno se našalio:"*Samo jedna moja zapovest i smesta bi pala glava sa tog lepog vrata."*[153] Augustova kćerka Julija pored toga što je bila nemoralna, zbijala je šale na svoj račun, pokazujući kroz njih besgraničnost svoga nemorala. Pojedinim ljudima koji su bili upoznati da njenim varanjem supruga Agripe, a koji su se čudili kako njihova djeca liče na

---

[149] Macrobius, *Saturnalia* II, 5-6, 177. (prevod: Percival Vaughan Davies).
[150] Ibidem.
[151] Julijina kosa je prerano počela da postaje sijeda, s toga je ona potajno tražila da se sijede vlasi odstrane. Jedne prilike August je nenadano došao i pravio se da ne vidi sijede vlasi na haljinama Julijinih služavki, razgovarao je o raznim temama, pa je onda iznenada upitao šta bi više voljela: da bude sijeda ili ćelava? Na što je ona odgovorila da bi radije bila sijeda. August joj je rekao: 'Zašto onda ove tvoje služavke žure da postaneš ćelava?'; Ibidem, II, V-7, 177.
[152] Freud, A I i A III, 5, 73.
[153] Svetonije, Kal, 37.

Agripu, na šta je ona odgovorila da putnicima nije dozvoljeno da se ukrcavaju dok je brod pun.[154] O seksualnom humoru više će biti govora u ostatku rada.

Prezentiran je humor vladara iz doba Principata. Brojni su potencijalni razlozi zašto je premalo podataka koji se vežu za vladare Dominata. Jedan od ključnih jeste da carstvo na 'početku' nije isto carstvo na svome 'kraju'. Proces opadanja moći utjecao je na tok historije, gdje su posljednji vladari prikazani kao slabići ili kao borbeni. Također, pitanje moralnosti je izmjenjen sa Dominatom gdje se polagano upliće nova religija: kršćanstvo koje ima nejasan stav prema goropadnosti humora. Najveći broj humorističnih epizoda, upravo se vežu za dinastiju Julijevaca-Klaudijevaca, kada je carstvo bilo na početku uspostave moći. S toga su ovi princepsi imali 'više' vremena da pripremaju gozbe i zabavljaju se, dok je u Dominatu ratovanje bilo gotovo pa primarno. Svakako ne treba generalizirati, jer je i na početku bilo ratovanja, a i zasigurno da u Dominatu smijeh nije mogao biti ugušen. Na ovakvu sliku su utjecali najviše sačuvani rimski izvori, koji su nastojali određenog vladara prikazati kao model muškarca- koji je 'heroj' ili 'antiheroj'. Iz razloga što je došlo do smjene dinastije, često je onaj posljednji vladar prikazan najviše kroz svoje mane (npr. Neron). Vidno da je Svetonije predstavio Augusta i Vespazijana kao dobronamjerne princepse u svome kapitelnom djelu „*Dvanaest rimskih careva*“. Iz današnje perspektive, za oba princepsa se može reći da su bili autoritativni vladari koji su putem moći mogli utjecati na to kako će biti prikazani. Oni princepsi koji su bili omraženi u narodu, tako su bili i prikazani, pa čak su i njihove šale zlobne i luđačke. Svakako da je riječ o preuveličavanju, nego li o stvarnoj historiji. Pogotovo zato što je riječ o značajnim historijskim ličnostima oko kojih se gotovo uvijek smišljaju razne pikanterije. Izvord nastoji da opravda vlastiti cilj. Međutim, ovi navodi odaju jednu veću istinu, a to je činjenica da je humor korišten kao oružje, sa kojim je bilo moguće izvršiti propagandu u prikazivanju nekog vladara kao dobrog ili lošeg.

[154] Macrobius, *Saturnalia* II, 5-9, 177.

IV DUHOVITOST KAO ORUŽJE

Oštrice ukosnice u ruci žene koja bijesno probada jezik odrubljene glave velikog govornika čiji govori su doveli do ovakvog krvavog kraja, značajan su pokazatelj utjecaja govorništva. Politička misao antičkog Rima podrazumijeva brojne govore unutar senata, na forumu i u sudnici, gdje su često bila 'prepucavanja' u stavovima.[155] Govornik je u takvim situacijama, ispred mase ljudi, nastojao prouzrokovati smijeh kroz duhovite opaske i na taj način približiti potencijalne opontente svome razmišljanju. Postavljaju se brojna pitanja oko humora i govorništva: Koja je svrha humora u govorništvu? Kada govornik nastoji nasmijati svoju publiku, a kada ne? Koja vrsta humora je najbolje prolazila, izazivala kod publike gromoglasan smijeh? Koje su prednosti i mane upotrebe smijeha u napadu protivnika? Govornik Marko Tulije Ciceron (rođ. 106-43. god. pr.n.e.) i profesor retorike Marko Fabije Kvintilijan (rođ. 35-95/100. god. n.e.) su iza sebe ostavili dva kapitalna djela u kojima su jedan dio posvetili podučavanju humora. Riječ je o Ciceronovom „*O Govorniku*“ (*De Oratore*) i Kvintilijanovom „*Obrazovanje govornika*“ (*Institutio oratoria*), koji će biti glavni fokus ovoga poglavlja.

Ciceron i „*De Oratore*“

Veličina Cicerona se ogleda u svestranosti njegove ličnosti: bio je rimski državnik (senator, konzul i prokonzul), govornik, advokat, skriboman, filozof, lingvista, zakonodavac, politički teoretičar. Iz tog razloga je moguće koristiti njegov opus u različite oblasti naučih studija. Postojanje ovakve ličnosti znatno je pridonijelo razvoju rimske kulture. Bio je cijenjen još za svoga života, mnogi su ugledali se na njegova filozofska djela, govore, rasprave i pisma koji su smatrani za uzore latinske proze. On je u latinsku književnost uveo formu objavljivanja dotjeranih govora sa sudskih rasprava. Putem njegovih djela moguće je uvidjeti njegova razmišljanja o brojnim segmentima života, te oživjeti svakodnevni život samog kraja kasne Republike. Obiman broj njegovog opusa je sačuvan, iz razloga što ga je Crkva proglasila za dobrog pagana. Potrebno je voditi računa o subjektivnosti stavova koje Ciceron ne krije u svojim djelima, jer je on sudjelovao u najvažnijim političkim događajima i bio je aktivni pristalica stranke Optimata.[156] Zanimljivo da

[155] Interesantno da je Kaligula održavao mečeve u oratorstvu.„*The losers had to give prizes to the winners and compose speeches in their honor. The competitors who pleased him least hat to erase their speeches with a sponge or with their tongue, unless they preferred a whipping or to the thrown into the nearby river“*, McKeown, 2010, 94.
[156] Mesihović, 2015, 39-41.

su Ciceronovi preci bili plebejci, tako da je bio *homo novus* u svojoj porodici, prvi koji se uzdigao do najviših časti.[157]

Kao i Grci, Rimljani su posmatrali smijeh kroz kontekst racionalnosti, putem kojeg se ne treba izgubiti kontrola nad sobom.[158] U sklopu obrazovnog sistema nalazio se humor. Svaki govornik da bi bio 'savršen', morao je poznavati metode i tehnike kako da svoju publiku 'prigrli' sebi i besgranično 'uđe' u umove svoje publike. Ono čega su u antici itekako bili svijesni, od Aristotela, Platona, Temistokla, Perikla, Demostena, Cicerona, Kvintilijana jeste umijeće govora, odnosno retorika. U savremenoj historiji dobrim govornikom moguće je klasificirati Adolfa Hitlera, koji je upravo na osnovu nje i govorom tijela približio toliku masu ljudi svojoj zloglasnoj ideologiji. Kao veliki govornik, Ciceron je posvetio mnoga djela retorici, a najpoznatije je bilo "*De oratore*" (*O govorniku*) koje je završio 55. god. pr.n.e.. Ovo djelo se razlikovalo od drugih radova o govorništvu u tome periodu, jer je pristup novi zbog toga što nije riječ o udžbeniku ili priručniku, već se govorništvu pristupa kroz niz tema iz filozofije, govorništva i historije tih disciplina. Djelo je napisano kako u svojim pismima navodi Ciceron:"*na aristotelovski način, barem u mjeri u kojoj sam htio, tri knjige O govorniku u boliku rasprave i dijaloga*."[159] Sugovornici su Kras, Antonije, stari Katul, Katulov brat Gaj Julije, Kota, Sulpicije, a navedeni razgovori se odvijaju u doba Ciceronovog djetinjstva (s toga njega nema među sugovornicima), 91. god. pr.n.e. Ova godina je izabrana sa razlogom jer je to posljednji period kada je generacija ljudi mogla uživati u neikvarenom duhu i kulturi rimske Republike.[160] A samo djelo je napisano poslije njegovog povratka iz egzila, kada je besuspješno pokušavao da povrati svoju moć.[161]

Spis je podijeljen na tri knjige. Između tema o pohvali govorništva, znanju kojima govornik treba ovladati, govorničkoj praksi, ciljevima govorništva, argumentaciji govornika, stilu govora, ukrašavanju, figura misli, izvedbi, pronašao se i humor u sklopu druge knjige o kojem govori Cezar, Katulov brat. Zapravo riječ je o Strabonu, koji je bio dalji potomak Julija Cezara.[162] Ciceron indirektno obrazlaže još jedan razlog zbog kojeg piše o humoru, a to je da oni koji su pisali teoriju o humoru, "*pokazali tako neduhovitim, da je jedino što je u njih vrijedno smijeha njihova*

---

[157] Stepanić, 2002, 10.
[158] Gilhus, 1997, 47.
[159] Ibidem, 5.
[160] Ibidem, 5 – 7.
[161] Beard, 2014, 108.
[162] Ibidem.

neduhovitost.”[163] Ostatak razgovora se odvija kroz Strabonov monolog o humoru, kojeg su sagovornici izabrali za najduhovitijeg i najvećeg poznavaoca humora.[164] Prema njemu postoje dvije vrste humora: “*jedan se ravnomjerno prostire cijelim tijekom govora, dok je drugi vrlo oštar i kratak; onaj prvi naši stari su nazivali duhovitošću, a ovaj drugi zove se zajedljivi vic.*”[165] Pitanja koja on postavlja su: Šta je smijeh, odakle potječe, da li je želja za smijehom primjerena govorniku, do koje mjere, koje vrste smiješnog postoje.[166] Za oratora je bitno da dovede do smijeha svoju publiku iz više razloga: veselje donosi dobru volju, svi su oduševljeni mudrošću, humor slama neprijatelja, govornik ostavlja utisak mudre individue.[167] Na prva tri pitanja ne daje podrobnije objašnjenje, dok se fokusira najviše na posljednje. Ciceron razlikuje dvije vrste komike, jedna koja se temelji na predmetu, i one koje se temelje na izrazu. Pod predmetom podrazumjeva se komika koja se provlači kroz cijeli govor. Kroz komiku se prikazuju ljudski karakteri, kroz anekdote i šale koje se izvode iz karikirana oponašanja. Posebno je zanimljiv njegov stav o imitiranju, koje govornik treba primjenjivati u smislu da nagovjesti oponašanje, a ne da se time pretjerano služi.[168] Šire je polje humora koje obuhvata izraz. Prvenstveno je riječ o šalama koje nije nužno izgovoriti svaki put kada se za to pruži prilika.

Uporedo sa tim navodom, Ciceron često daje primjere viceva za tu vrstu humora. U ovom slučaju riječ je o vicu o Apiju koji je rekao svome jednookom prijatelju da će večerati kod njega jer “*vidim da ima mjesta za još jednoga!*” Prema Ciceronu ovo nije dobra šala, već lakrdija koja vrijeđa bez razloga, a istovremeno izaziva manje smijeha, jer se smatra da je unaprijed smišljena.[169] Samim tim se krije uvid u to da Ciceron smatra da je manje smiješna ona šala koja je unaprijed smišljena. Šala se zasniva na ružnim i nakaznim stvarima, dok se uzviženost bazira na ozbiljne i časne stvari. Sama duhovitost je drugačija između govornika i lakrdijaša, gdje govornik iza svoje šale krije mudrost. Šale koje nisu dostojne govornika su: čangrizavost, praznovjerje, sumnjičavost, hvalisavost, “kreveljenje”, glupost, prostačko izražavanje. Razlog leži u tome što su one same po sebi smiješne, iako su često smiješnije od duhovitosti. Ipak, govornikova dužnost je

---

[163] Ciceron, *O govorniku* 2-217, 182.
[164] Beard obrazlaže da nije slučajnost zašto je Ciceron izabrao za poznavaoca humora upravo Strabona koji je bio daleki rođak Gaja Julija Cezara. Mogući razlog je i vjerovatnoća da je Strabon napisao određeno djelo (danas izgubljeno) posvećeno humoru. Ili razloga za to nema; Beard, 2014, 113.
[165] Ciceron, *O govorniku* 2-219, 182.
[166] Ibidem, 2-235, 188.
[167] Beard, 2014, 111.
[168] Ciceron, *O govorniku* 2-240,241- 243, 190-191.
[169] Ibidem, 2-245, 246, 192.

da takve vrste šala ismije, a ne podržava.[170] Vjerovatnoća zašto ovo Ciceron naglašava jeste da izbjegne mogućnost da govornik bude ismijan zbog određene mimike ili gestikulacije. Međutim, nejasna je linija koliko je govornik u mogućnosti da izbjegne insinuaciju na glumca, pa čak i kada upotrebljava onu 'odobrenu količinu' koju je Ciceron 'dozvolio'.[171] U suštini ukoliko se govornik ponaša kao glumac, izgledat će isfeminiziran tj. kao žena. Također, ishitreni pokreti umanjuju govornikov položaj aristokrate.[172]

U "*Govorniku*", Ciceron navodi dvosmislenost koja spada u jednu od tri teorije o kojima je bilo riječ u drugom poglavlju. Naime, najpoznatija vrsta smiješnog je dvosmislenost, odnosno kada se jedno očekuje, a izgovori ili uradi nešto sasvim drugom, "*u tom se slučaju sami smijemo vlastitoj pogrešci."*[173] Primjesa dvosmislenosti čini šalu još domišljatijom i duhovitijom. Šala nikada ne treba biti ishitrena. Dvosmislenost je ostvarena u različitim vrstama: sitna promjena riječi, promjenjen stih ili poslovica, ironije,[174] anekdota, portreti, kada se nešto natukne a objašnjava nešto nejasno ili skriveno, pretvaranje, kada neko ko nije glup izgovori nešto pod krinkom gluposti, kada je neko ismijan vlastitom šalom, skrivena naznaka šale, mrzovoljne i čangrizave šale (koje na Cicerona osobno jako djeluju), kuđenje gluposti, nesklad, šale na račun nečijeg karaktera, itd. Ali od svih navedenih je najsmiješniji neočekivani izraz. Ciceron tj. Strabon u dijalogu nudi šalu za svaku ovu vrstu. Tako on dvosmislenost pronalazi u sljedećoj šali:"*Lucije Porcije Nazika odgovorio cenzoru Katonu:'Po odluci čista uma, jesi li oženjen?' 'Po odluci čista uma- bogme nisam!'*[175] Ili 'ironična' šala:"*Kras govorio za Akuleona pred sucem Markom Perpernom. Na Gratidijanovoj je strani, a protiv Akuleona, stajao Lucije Elije Lamija, čovjek, kao što znate, nakazna izgleda. Pošto je neugodno upadao Krasu u riječ, ovaj veli: 'Počujmo ovog ljepušnog dječaka.' Svi su se s odobravanjem nasmijali, a Lamija reče: 'Izgled nisam mogao sam sebi izgraditi, ali duh sam mogao.' Na to će Kras: 'Počujmo ovog vrsnog govornika!' Toj su se rečenici smijali još i mnogo više*."[176] Ipak, neovisna je činjenica da je većina šala koje Ciceron

[170] Ciceron, *O govorniku* 2-251, 194.
[171] Beard, 2014, 120; Perks, 2012, 123.
[172] Graf, 1991a, 48.
[173] Ciceron, *O govorniku* 2-255, 195.
[174] Bitno je naglasiti da je riječ o slobodnom prevodu prevodioca, Ciceron nije poznavao ovu riječ. Ali mnogo važnija je činjenica da Ciceron prepoznaje ovakvu vrstu šala, neovisno od toga što ne nudi naziv za istu. On opisuje ovu vrstu šale ovako: "*To je vrlo otmjen način izražavanja, spoj smiješnoga s ozbiljnim, primjeren držanju javnih govora, i profinjenim razgovorima. I zapravo sve ovo o čemu raspravljam, a tiče se humora, nije samo začin za sudske parnice, nego za svaku vrst govora.";* Ibidem, 271, 202.
[175] Ibidem, 2-260, 198.
[176] Ibidem, 2-262, 199.

navodi, nedokučive za savremeni period, jer su često slika svoga vremena, sadrže dodatnu priču u pozadini (koja nije navedena) ili su djelo nekih nepoznatih aktera, sl.[177] Navedene su još i vrste kada neko želi nešto nemoguće ili kada "*protivniku dopustiš ono u čemu on tebe osporava. Tako je Gaj Lelije, kad mu je neki čovjek niska podrijetla rekao da nije dostojan svojih predaka, odgovorio: 'Ti si zato, bogami, dostojan svojih.'*"[178] Ciceron svoj govor o humoru završava sa isticanjem da je neovisna činjenica da onaj koji zbija šale mora imati prirodnog dara za to, tako da se on može prikloniti bilo kojoj vrsti šale.

Ciljevi govorništva su: osvojiti naklonost slušatelja, poučiti ih i ganuti ih.[179] U spisu se često spominje jedan vid manipulacije publike, koji je jako bitan za duhovitost, a to je pokret tijela, kojeg Ciceron smatra nužnim, ali bez pretjerivanja. Govornikova je dužnost da na publiku ostavi impresiju, počev od toga kako je on obučen, kako drži svoje tijelo, pokreta, mimike, pauze i jačine glasa uz riječi koje bira. Pokreti tijela su izrazito konvencionalni. Govornik se drži liste pravila kako da se ponaša u svakodnevnom životu, a kako tokom javnih govora. Neki drugi pokreti izvan konvencije bi imali karakter vulgarnosti.[180] Ciceron je imao vrline govornika u koje se ubraja gibkost duha, živahna mašta, obilje riječi, neobičan dar za oblik, ironiziranje, jak glas, dobro pamćenje, staloženost i dostojanstveno držanje.[181] Zanimljivo da on smatra da će govornik ispasti arogantan, ukoliko nema određenu dozu stida i nervoze prije samog početka.[182] Ovakav stav se znatno razlikuje od savremenog viđenja javnih nastupa. S jedne strane Ciceron naglašava da govornik treba da ima glas kao glumac iz tragedije, ali profesionalaniji performans.[183] Također, šala će biti znatno duhovitija ukoliko govornikovo lice bude strožije i mrkije.[184] Jasno da se ovaj skup pravila fokusira na antičku ideju *psychagogia*, osvajanje čovjekov duše, koja cilja na ljudske emocije, a ne na razum publike.[185] Neprikosnoveno da je Ciceron bio veliki um antičkog Rima. Međutim potrebno je sagledati i njegovu duhovitu stranu, koja je često zanemarena u savremenoj historiografiji.

---

[177] Beard, 2014, 117 - 118.
[178] Ciceron, *O govorniku* 2-286, 207.
[179] Stepanić, 2002, 22.
[180] Graf, 1991a, 47.
[181] Mesihović, 2015, 41.
[182] Graf, 1991a, 46.
[183] Ibidem, 39.
[184] Ciceron, *O govorniku* 2-290, 208.
[185] Graf, 1991a, 40.

Ciceronova duhovitost na djelu

U jednom pismu Ciceron navodi da mu ništa
više ne smeta u ovim tmurnim vremenima
nego li nemogućnost da se smije onda kada
ima razloga za smijeh zajedno sa svojim prijateljem.
Naglašava da postoji mnogo toga za smijeh, samo se
ne usuđuje pisati o tome-Ciceron, Juni, 50.g.pr.n.e.[186]

Jedan od najpoznatijih šaljivdžija antičkog Rima bio je Ciceron, koji je ostao poznat po svojim šalama. Njegova duhovitost je ostala sačuvana u brojnim govorima i pismima koje je slao svojim prijateljima i porodici, ali nažalost nije ostala sačuvana knjiga njegovih viceva. Govori i pisma nude drugačiju perspektivu o duhovitosti: u govorima se služi taktički agresivnim humorom, dok je u pismima prijateljski nastrojen. Ali ni Cicerona ne treba posmatrati kao 'dobru' personu, već i dobru i lošu. I u humoru je često znao pretjerivati i nije slijedio pravila koja je on pripovjedao.

Na govore se gledalo kao na lijepu književnost, kao ekvilavent poeziji neovisno od pogrdnih izraza.[187] U govorima, moguće je pronaći nekoliko zanimljivih momenata u kojima je Ciceron upotrebio smijeh. Jedne prilike na suđenju 56. god.pr.n.e., Klodija, sestra znamenitog političara Publije Klodije Pulhera, optužila je svoga ljubavnika Marka Celija Rufa za pokušaj trovanja. Ruf je izabrao Cicerona za advokata s obzirom da je Ciceron bio u svađi sa njenim bratom Klodijem, koji je kao tribun donio niz zakona, a jedan od njih je protjerao Cicerona u egzil. Upravo braneći Rufa, održao je jedan od svojih značajnih govora *Pro Cealio* (*Za Celija*). Ciceron je optužbe u potpunosti ignorisao, a fokusirao se na Rufovu aferu sa Klodijom, pokušavajući preko nje da se osveti Klodiju. Tako je on ismijavao Klodiju prikazujući je kao prostituku. Na ovaj način je Rufa uvažio moralne krivice. Cijeli govor je smiješan i okrutan. Zbog smijeha koji je Ciceron prouzrokovao kod sudija, izbjegao je pričati o goručem problemu i tako odnijeti 'pobjedu'.[188] Slično agresivno ismijavanja se desilo 56. god. u govorima protiv Vatinusa, u kojima Ciceron ismijava Vatinusov fizički izgled (bikovski vrat, bikovske oči, otečenost).[189] Ismijavanjem fizičkog izgleda on udara na njegov moralni karakter, dok su sami opisi pretjerani. Zapravo kada nema direktnog napada na ono o čemu je riječ, on voli da ubacuje stereotipne uvrede, koje se najčešće tiču seksualnosti: homoseksualne pasivne veze muškaraca, isfeminizirani muškarci i žene

---

186 Corbeill, 1996, 174.
187 Richlin, 1991, 103.
188 Berry, 2009, 21.; Ciceron čini ovakve govore protiv brojnih rimskih žena: Sasija, Fulvia, glumica Volumnia, i dr.; Richlin, 1991, 97.
189 Beard, 2014, 106.

koje se ponašaju kao prostitutke.[190] U svojim poznatim govorima protiv Kataline, godinama prije Vatinusa, služio se agresivnim ismijavanjem: kako je češljao kosu, obrijano lice ili sa previše brade, kako je nosio tuniku od grudi do nožnih prstiiju i slično, konotirajući na feminiziranost.[191] Prema Richlin ismijavanjem seksualnosti oponenata predstavljajući ih kao nježne, on koristi duhovitost kao oružje za dobivanje dominacije. S toga je ovakav humor baziran na agresivnosti, a ne dobroj volji. Ciceron je često koristio seksualnim pogrdama. Ostala su zabilježena brojna prepucavanja, gdje Ciceron mnoge ismijava na osnovu njihovih seksualnih preferenci. Pseudo-Salustije je jedne prilike uzvratio Ciceronu, rekavši da je Ciceron koristio svoje tijelo kako bi dobio znanje u retorici. S druge strane, Ciceron je Salustija nazvao prostitutkom i preljubnikom.[192]

U Filipikama, govorima protiv Marka Antonija, Ciceron pokazuje drugačiju stranu nego u prijašnjim govorima. Besprekorno i temeljito smišljeni govori, odaju Ciceronov 'ljutiti ton'. Ciceron ne daje previše prostora za humor, već govorima pristupa uz oštrinu ozbiljnosti. Ipak, pod svaku cijenu nastoji da razori svoga protivnika. Ciceron ismijava Antonija često ističući njegove mane, ali ne kako bi izazvao smijeh već razum kod slušaoca. Skreće pažnju na njegovo razvratno ponašanje tj. da se Antonije vodi požudom i strašću, pretjerana ležernost, troši novac iz državne blagajne, ističe kako mu nije jasno kako osoba sa takvim karakterom može biti na tako moćnoj poziciji i sl. To je najbolje prikazano u VI dijelu govora gdje Ciceron postavlja pitanje šta je taj muškarac ikada uradio prema vlastitoj intuiciji, nastavljajući da je Antonija uvijek privlačilo tamo gdje je strast, gdje je humor, gdje je bijes; navodi su ga dvije vrste ljudi držale u svome stisku a to su makroi i otmičari. A on toliko uživa u bludu kod kuće i ubistvima u forumu da bi prema Ciceronu, da bi poslušao i najškrtiju ženu u Rimu.[193] Posebno je zanimljivo što veliki ljubitelj humora Ciceron, zamjera Marku Antoniju što ga je oduvijek privlačilo tamo 'gdje je' humor. Međutim, veće su šanse da je Ciceron sa ovim mislio na ležernost, nego na sam humor.

Nasuprot govorima, humor koji se krije u pismima sadrži neformalni i ležerniji pristup. Iz toga razloga u njemu nedostaje agresivni ton tj. ismijavanja. Riječ je o prijateljskom dopisivanju.[194] Ciceron najveći broj pisama šalje svome prijatelju Atiku. U njima piše o brojnim temama, od filzofskih do svakodnevnih dešavanja. Bio je trend da pisma budu što duža, stoga je i

---

[190] Richlin, 1991, 98.
[191] Ibidem, 100.
[192] Ibidem, 94.
[193] Ciceron, VI- 3- 5, 319. (prevod: Walter C. A. Ker)
[194] Beard, 2014, 105.

količina informacija veća. Pisma predstavljaju intrigantan izvor iz kojeg je moguće uvidjeti razmišljanja onoga koji ih piše. Moguće je prepoznati brojne emocije: od sreće, do zabrinutosti, od bola, do anksioznosti, čežnje i sl. Smijeh se često spominje. U jednom pismu Atiku iz 61. god. pr.n.e. Ciceron objašnjava stanje u Republici koje je turbulentno, te ga izvještava o kandidaturi Lucceusa, Caesara, Bibulusa i Gaius Piso, predstavljajući cjeloukupnu situaciju smiješnom pitajući Atika da li te to čujem da se smiješ jer vjerujem mi nije riječ o šali.[195] Slično je učinio i par godina prije 65. god. pr.n.e. kada je obavjestio da se Galba, Antonius i Quintus Cornificius kandiduju za tribune, uz riječi da ga može čuti kako se smije ili uzdahuje.[196] Pored ovoga prijateljskog 'tračanja' između dva istomišljenika, Ciceron često piše Atiku da mu nedostaje prijatelj kome može povjeriti svoje probleme, iako ima puno prijatelja, on ne može pronaći osobu sa kojom će podjeliti nezaštićenu šalu.[197] Svoga prijatelja Petusa u jednom pismu iz 46. naziva šaljivdžijom.[198] U pismu Varonu u maju 46. god. pr.n.e. obavještava ga da često ne večera sa onima koji su sada njihovi 'gospodari', pišući da ne zna što bi drugo učinio, jer se mora prilagoditi situaciji, te naglašava šalu na stranu s obzirom da sada ne postoji razlog za smijeh.[199] Šaljivdžiji Ciceronu naročito smeta što ne može da se šali, onda kada je gubitkom svoje moći izgubio slobodu govora u periodu kada je pala Republika. Ciceron to obrazlaže u pismu Atiku iz 44. god. pr.n.e. naglašavajući da ga je Atik pitao da li se smiješ u ovakvom periodu, odgovarajući da nema šta drugo da radi, da mu je dosadilo tugovati.[200] 'Uragan' emocija koje iznosi Ciceron u samo dvije rečenice: smijeh, umor i žaljenje, jasno ukazuju na rimsku perspektivu života. Nisu dopuštali da ih stres ovlada, već život treba 'okrenuti' na smijeh koji terapijski djeluje na čovjeka.

Iako je duhovitost bila njegova vrlina, jednim djelom je zbog iste ostao ozloglašen. Plutarh navodi da je u periodu kada je Ciceron "*imao najveću moć u državi, ali se učinio mrskim mnogima ne nekim počinjenim nedjelom, nego je hvaleći i veličajući sam sebe omrznuo mnogima. Ta nije moglo biti sjednice niti senata niti narodne skupštine niti suda na kojoj nisi morao saslušati dugačka naklapanja o Katalini i Lentulu. Ne samo to, nego je na kraju napunio i svoje knjige i spise takvim pohvalama i svoje je govorništvo, koje je bilo izvanredno ugodno i posjedovalo*

195 Ciceron, *Pisma* 13-11, 32. (Prevod: P. G. Walsh).
196 Ibidem, 3-1, 6.
197 Ibidem, 14-1, 33.
198 Ibidem, 110-1, 200.
199 Ibidem, 105-2, 193.
200 Corbeill, 1996, 173.

izuzetan šarm, učinio mučnim i mrskim slušateljima jer ga je ta neugodna navika neprestano pratila kao neka zla kob."[201] Glavni razlog zašto su ga ljudi mrzili, prema Plutarhu jeste njegovo neselektivno napadanje ljudi "*da izazove smijeh*".[202] Uporedo sa time, Plutarh zapisuje par navoda gdje se Ciceron našalio na takav način. Šale su bile uperene protiv muškaraca sa tri 'ružne' kćerke, protiv dugova Sulinog sina Faustusa, pijanog cenzora, preglasnog senatora.[203] Već je u drugom poglavlju naveden primjer njegove 'bespotrebne' šale tokom građanskih ratova koja je izazvala bijes kod Marka Antonija. Jednim djelom stav po pitanju ovoga Ciceron je neizravno iznio u "*O govorniku*", u kojem je napisao:"*Duhovitim je i zajedljivim ljudima to je i najteže- imati uvid u ljude i situacije i zadržati primjedbe koje se nadaju u prilici kad bi se vrlo domišljato mogle izraziti u obliku vica*."[204] S druge strane on je kontradiktoran, jer u istom djelu navodi da ne treba uvijek izgovoriti šalu kada za to pruži prilika.[205] I Kvintilijan koji se ugledao na Cicerona, primjećuje da je Ciceronov humor ponekad znao biti nalik lakrdiji ili mimu.[206] Ali on smatra da Ciceron nije autor pojedinih neukusnih šala koje je koristio u prepirkama, već da su one "*išla od usta do usta*."[207] Kao lakrdijaša ga opisuju Seneka i Makrobije koji navodi da su Ciceronovi neprijatelji znali da ga zovu konzul lakrdijaš.[208] Graf obrazlaže da Ciceronov humor treba razlikovati kao javni i privatni,[209] a često je znao da prevlada onaj kojeg je on sebi dopuštao privatno. Prosto, Ciceron je 'hranio' svoj ego smijehom. Znatno se razlikovao od Demostena, sa kojim ga Plutarh poredi u svojim Životopisima. Demosten nije koristio humor kao oružje, a Kvintilijan to objašnjava činjenicom da on nije bio vješt u tome kao što je bio Ciceron.[210] Iako je Ciceron kroz historiju bio veličan, pa i od crkve koja je u srednjem vijeku sačuvala njegove spise, uvijek su postojali oni koji su pokušavali umanjiti njegov značaj. Zanimljivo da se Friedrich Nietzsche (1844-1900.) na predavanju o retorici u Bazelu 1870. osvrnuo na Ciceronovo djelo rekavši: "*Cicero considers the book he wrote much later in life, de Oratore, to be very important, as far as*

201 Plutarh, Cic. 24, 315.
202 Ibidem, 27, 318.
203 Primjer:"*Kad je Lucije Kota obnašao cenzorsku čast a bio je velik prijatelj vinu, Ciceron, dok se natjecao za konzulat, ožednje i, kako su prijatelji stajali uokrug oko njega dok je pio, reče:'S pravom se plašite da se na raljuti na mene naš cenzor zato što pijem vodu'*"; Ibidem.
204 On nastavlja:"*Kažu, naime, da je Enije rekao kako je lakše mudracu zadržati vatru u upaljenim ustima nego dobru dosjetku*"; Ciceron, *O govorniku* 2-222, 183.
205 Ibidem, 2-245, 192.
206 Kvintilijan, *Obrazovanje govornika* VI-3, 205-206. (prevod: Petar Pejčinović)
207 Ibidem, 197.
208 Graf, 2000b, 29.
209 Ibidem.
210 Kvintilijan, *Obrazovanje govornika* VI-3, 197; Beard, 2014, 103.

form and content are concerned… But he never understood the opposition of the true philosophers and the orators. His book is crude and distasteful compared to Aristotle's."[211] Neovisno od brojnih zamjerki na njegova djela i ponašanja, on je ostavio ogroman utjecaj na rimsku civilizaciju čiji se odjeci osjete i danas. Njegovo ponašanje kada je u pitanju humor se mogu objasniti na vrlo jednostavan način. Često se teorija i praksa znatno razlikuju pa je isti slučaj i kod divergentne osobe kakav je bio Ciceron. I to nije samo na slučaju humora. Njegovi filozofski stavovi o teologiji se znatno razlikuju od njegove prakse kao rimskog sveštenika. Beard donosi uvjerljiv zaključak da je njegov pokušaj teoretiziranja bio njegova vježba, dok se u dijalogu više služio tradicionalnom pristupu.[212] Također, postojalo je dosta situacija u kojima se lažni govori prepisuju Ciceronu. Isti su prepričavani Cezaru, ali je on znao prepoznati koje šale su originalno Ciceronove, a koje ne.[213] Navedena pravila ne treba uzimati previše za ozbiljno. Moguće da ih je Ciceron naveo samo kako bi opravdao svoje ponašanje. Jasno da je njegova ljubav prema šali išla i van granica njegovih ideja, a druge emocije poput prkosa i ljutnje (koje podjednako spominje u svojim pismima) su preovladale njegovim govorima i dovele ga do nasilne smrti u kojoj je posebna srdžba izražena nad njegovim jezikom.

Kvintilijan i "*Institutio Oratoria*"

Marko Fabije Kvintilijan (Marcus Fabius Quintilianus, cc. 35-100. god. n.e.) porijeklom je iz hispanskog grada *Calagurris*, odakle je na preporuku oca otišao u Rim da studira retoriku. Preko svog učitelja Domicija Afera[214] razvio je sklonost ciceronijanskom stilu. Iako se jedno vrijeme vratio u Španiju, ponovo dolazi u Rim u periodu kada je Galba postao princeps. Za vrijeme Vespazijana postao je prvi profesor retorike, ali je napredovao i na političkom polju kao konzul. Bio je učitelj Pliniju Mlađem i Tacitu,[215] ali i učitelj Domicijanove djece.[216] Kada se povukao sa pozicije profesora, u poznim godinama piše djelo "*Obrazovanje govornika*" (*Institutio Oratoria*). Riječ je o priručniku iz retorike koji sažima i teorijske i praktične savjete od djetinjstva. Kvintilijan

[211] Connolly, 2007, 119-120.
[212] Beard, 2014,
[213] Corbeill, 1996, 225.
[214] U priručniku, Kvintilijan naglašava da je Domicije Afer pokazao uspjeh u duhovitosti i dosjetkama u svojim govorima. Naročito zanimljivo je da za njega Kvintilijan navodi da je izdao nekoliko knjiga sa duhovitošću i šalama, koje nažalost do danas nisu ostale sačuvane, ali je bitan podatak o proučavanju humora u antičkom Rimu; Kvintilijan, *Obrazovanje govonika* VI-3, 204.
[215] Mesihović, 2015, 83.
[216] Graf, 1991a, 38.

je smatrao da se govornik treba odgajati od malena. S toga su prve knjige ovoga djela posvećene upravo odgoju. Kvintilijan je protivnik filozofije, jer za formiranje mudrog čovjeka nisu zaslužni samo filozofi.[217] Unutar ovog priručnika u XII poglavlja on piše o brojnim zadaćama govornika, uključujući prvih pet knjiga o vaspitanju, zatim stilu, figurama, emocijama, metodi pisanja, pamćenje i izlaganje, i niza osobina koje govornik treba da ima (čestit, da poznaje historiju, proučava svaku parnicu, na šta da obraća pažnju prilikom izlaganja i sl.). Ono što razlikuje Kvintilijanov priručnik od drugih djela posvećenoj retorici, jeste što on ne slijedi dogmatizam. On smatra da ne postoje striktna pravila, zato što je nemoguće uvijek ih slijediti, ovisno od situacije ili vremenske distance. Kvintilijan se osvrće na druge teoretičare, ali bira iz njihovih djela ono što je po njemu najbolje. Svojim čitaocima ostavlja punu slobodu da na osnovu njegovih zaključaka donesu vlastiti sud.[218]

U sklopu VI poglavlja koje se odnosi na emocije, nalazi se potpoglavlje posvećeno smijehu. Kvintilijan poseban fokus pridaje emocijama smatrajući da je najvažniji dio sudskih govora završetak, jer se taj dio zasniva na obraćanju emocija. To je najmoćnije sredstvo putem kojeg govornik može postići ono što želi, samim tim je i najteži dio. "*Upravo se u emocijama ogleda sva snaga govorništva.*"[219] Smijeh će kod sudaca 'otjerati' "*turobna i nevesela njegova osjećanja i često mu odvraća pažnju od predmeta, a ponekad ga čak i osvježava i povraća snagu kada prezasićenost i umor njim ovladaju.*"[220] Kvintilijan za razliku od Cicerona smatra da na šale ne treba primjenjivati striktna pravila, već da ovise o prirodi i prilikama. Iz toga razloga su često i beznačajne šale poput lakrdije i glumaca smiješne i nemoguće je obuzdati smijeh koji "*često provali protiv naše volje i iznuđava prinzanje svoje snage ne samo našim licem i glasom nego, štaviše, potresa čitavo tijelo.*"[221] Humor također služi kao zaštita govora od dosade. Kvintilijan se slaže sa Ciceronom da smiješni pokreti i poglede treba ograničiti, jer najneukusnija je ona šala koja se nameće kao duhovita.[222] Međutim za razliku od Cicerona, Kvintilijan smatra da govorniku nikada ne smije biti cilj vrijeđanje i ne treba se voditi načelom da je "*bolje izgubiti prijatelja nego dobru šalu*."[223] Kao što nikada ne treba napadati da se ne bi izrodila neprijateljstva. Također nije

---

[217] Mesihović, 2015, 83.
[218] Pejčinović, 1985, 23
[219] Kvintilijan, *Obrazovanje govornika* VI-2, 189.
[220] Ibidem, VI-3, 197.
[221] Ibidem, 198.
[222] Ibidem, 200-201, 202.
[223] Ibidem, VI-3, 200-201, 202.

svaka sudnica prikladna za smijeh, neke ne dozvoljavaju, a kod drugih je možda slučaj sućuti i sl. Specifičan je Kvintilijanov navod u kojem piše o mogućim uporedbama: sa imenima, sa životinjama. On navodi da je trenutno naročito u modi izazivanje smijeha poređenjem ljudi sa nekim predmetom (primjer: Publija Blesija naziva gvozdenom kopčom nekog Julija zbog njegove puti i mršavosti).[224] Ovaj navod pokazuje da je određeni tip šale mogao biti u trendu, i prenositi se među ogromnom masom i izazivati kolektivni smijeh. Kvintilijan također nabraja znatan broj šala koje se vežu za dvosmislenost. On primjećuje i metafore, anekdote, ironiju, hiperbolu, proricanje optužbe protiv sebe, licimjerno priznanje duhovitosti, ismijavanje i dr. Za razliku od Cicerona on ubraja i šale na svoj račun, ali ih ne preporučuje govornika.[225] Čak i riječ sama po sebi može biti smiješna.[226] Najugodnije šale su one koje su dobroćudne i lako svarljive. Međutim, prema Kvintilijanu najveći smijeh izaziva ona šala koja u sebi krije iznenađenje i pogrešno shvatanje tuđih izjava, a ovaj tip šale je znatno sličan Ciceronovoj dvosmislenosti. Ipak Kvintilijan pravi neznatnu razliku. On dvosmislenost tumači idejom da najveći smijeh izazivaju šale koje u sebi kriju licemjerstvo.[227] Ukoliko je neko uhvaćen u nelagodnom položaju može se izvući nekom veselom šalom.[228] Ovakav vid šale je u savremenom dobu često primjenjiv, a ideja je 'stara' hiljadama godina. Fokus priručnika predstavlja urban tj. fino odgojen čovjek koji zna u kojim situacijama i sa kojim šalama treba da se šali. Značaj Kvintilijanovog udžebnika leži u brojnim primjerima viceva koje on prenosi od drugih ili ih je sam pronašao, a često se odnose na svakodnevnicu ili na brojne Ciceronove, Cezarove, Galbine i Pompejeve šale.

U sudnici, forumu i senatu ispred mase podijeljenih na različite frakcije, izlazi govornik koji svojim stasom, glasom i pokretima iznosi svoja razmišljanja o gorućem pitanju. Neizostavan element u njegovom govoru jesu emocije: tuga, ljutnja, smijeh i dr. Govornik se taktički služi humorom, šalama koje smisli u datom momentu kako bi 'uništio' protivnika, a većini približio svoje ideje. Ili jednostavno stvorio dobru atmosferu sa šalama. I u većini slučajeva govornici su to uspjevali. Središnji izvori za oratore, ali generalno humor u antičkom rimu su analizirani

[224] Kvintilijan, *Obrazovanje govornika* VI-3, 200-201, 208.
[225] Beard, 2014, 124.
[226] Kvintilijan obrazlaže da Ciceronovo spominjanje riječi stomak u jednom pismu sugerira na humor zbog konteksta u kojem je navedena (*„Ciceron objašnjava kako strpljivo podnosi Cezarovo vrijeme:'Ove se nevolje moraju ili Katonovim duhom ili Ciceronovim stomakom podnositi'."*); Kvintilijan, *Obrazovanje govornika* VI-3, 220; Beard, 2014, 124.
[227] Kvintilijan, *Obrazovanje govornika* VI-3, 211-214.
[228] Ibidem, 217.

Ciceronov i Kvintilijanov spis o istim. Jasne su razlike i sličnosti između ova dva vrhunska retoričara. Dok je Ciceron bazirao svoj spis na 91. god.pr.n.e., Kvintilijan je pisao godinama poslije Cicerona i nije vremenski ograničen. S toga je mogao uvrstiti šale koje Ciceron nije mogao. Ciceron zasniva svoje teorije na pravilima, a Kvintilijan koji se ugledao na Cicerona, izbjegava dogmatizam, smatra da su određene šale ovisne od osobe ili situacije. Dok Kvintilijan smatra da je ismijavanje previše agresivno, Ciceron ga koristi i van granica koliko je on lično dozvolio. Iako rimski humor sadrži brojne vrste šala, koje su obojica prepoznali, oni ističu dvosmislenost kao jednu od ‘najboljih’ šala. Kvintilijan skreće još veću pažnju na to da orator ne smije dozvoliti da bude ismijan, te da šale trebaju biti istinite. Također, kao pripadnici elite na humor su gledali ‘sa visine’. Nisu cijenili šale koje smišljaju glumci i mimove. Iz razloga što nisu sadržavale potrebnu mudrost, već su bile same po sebi smiješne. S toga je ‘hijerarhijski’ ta vrsta šale bila na dnu, dok je duhovitost i dvosmislenost bila na vrhu. Obojica su pored govorništva bili involvirani u politiku. Posebno je zanimljivo koliko je jedna emocija koja nije nužno pozitivna, mogla da utiče na važne događaje i okrene njegov tok. Bez ova dva djela, ne bi bilo moguće precizno odrediti kolike su bile granice spoznaje smiješnog u antičkom Rimu.

V SMIJEH NEVIDLJIVIH

"Men have been wise in many different modes;
but they have always laughed the same way"
- Samuel Johnson[229]

Mnoštvo sandala koje koračaju popločanim uličicama, prolazeći pored kafana, bordela, pekara, insula iz kojih pored glasova, dopiru i svakodnevni smijeh djeteta, odraslog i starog. Nisu potrebani historijski podaci koji potvrđuju da se smijeh redovito odvijao i među onom većinom koja je posmatrana kao plebs, seljaštvo ili neslobodni. Dok se u ostalim poglavljima rad fokusira na elitu, sada je ovu emociju koja odražava moć moguće locirati kod onih koji stvarnu moć nemaju. Riječ je o gotovo nevidljivoj skupini koja je ostavila sporadičan ili gotovo nikakav trag u historiji. Upravo iz tog razloga svakodnevnica nekog društva šarmira svakog historičara koji teži propitivanju. Pristup ovoj temi je omogućen na osnovu glasova elite poput izvora: Marcijalovi "*Epigrami*", Petronijev "*Satirikon*", Zbirka viceva "*Filogelos*" i mnogih drugih. Međutim, perspektivu je moguće proširiti na osnovu vizuelnih prikaza sačuvanih u Pompejima i Ostiji. Prvi dio ovog poglavlja baziran je na određenim svakodnevnim situacijama tj. u ulicima gdje je moguće locirati humor 'običnog' čovjeka, a to su praznici, vizuelni prikazi koji se nalaze u konobama, bordelima, kao i grafiti na mnogobrojnim zidovima. Drugi dio se odnosi na različite strukture ljudi kod kojih je moguće pronaći trag smijeha u svrhu odgovora čemu se to 'obični' ljudi smiju, iz kojih razloga, na koji način i sl. Riječ je o sljedećim skupinama:[230]vojska, scenski umjetnici (glumci, mimovi, lakrdijaši), prostitutke,[231] robovi, ludaci, te odnos Rimljana prema 'drugima'.

Humor u svakodnevnici odnosi se na ulogu društva koje čini jednu zajednicu. Kao što je već rečeno, Bergson i Žak le Goff smatraju da je za smijeh potrebna grupa ljudi koja se smije istome.[232] Smijeh utiče na struktruiranje društva. Plutarh u djelu "*The Dinner of the Seven wise men*" ukazuje na koji se način društvena hijerarhija odražava na smijeh. Prema Plutarhu uspjeh neke šale ovisi od toga ko je izvora šale ukoliko šalu o rođenju u siromašnoj porodici izgovori osoba koja je siromašna- šala je smiješna. Međutim, ako istu šalu izgovori aristokrata šala će biti shvaćena kao uvreda.[233] On naglašava da treba birati osobu kojoj se govori određena šala: šala

[229] Beard, 2015, 11; Halliwell, 2008, 1.
[230] Unutar ove skupine nalaze se i liječnici, međutim njima će poseban prostor biti posvećen u šestom poglavlju.
[231] Koje će biti predstavljene u sklopu praznika *Floralia*.
[232] Bergson, I, 10.; Le Goff, 2000, 36.
[233] Beard, 2015, 28.

koja je smiješna sa prijateljem, neće biti smiješna ocu ili supruzi.[234] Plutarhovo mišljenje djeli Kvintilijan, sugerirajući da: "*Mnogo znači i mjesto na kome je šala izrečena. U društvu i svakodnevnom razgovoru slobodnije šale priliče osobama nižeg društvenog sloja, a vedrije svima bez razlike*."[235] Pri tome naglašava da i situacija treba da bude odgovarajuća.[236] Jasno da je Kvintilijan kreirao dihotomiju između elite i nižeg sloja čije su šale slobodnije, što on očito postavlja u negativan kontekst, dok eliti odgovaraju vedrije šale. Riječ je o stereotipnom prikazu 'izolirane' elitne pristojnosti,[237] dok se svi 'drugi' služe prostačkim šalama. Smijeh je možda najvažnija karakteristka na osnovu koje 'niži' sloj ismijava elitu.[238] Sam rimski zakon je zabranjivao ismijavanje građanina, a to je u praksi označavalo aristokratu. Šale su funkcionirale unutar grupe kao instrument kohezije, dok van grupe šale prijete statusu.[239] Ideja da smijeh struktuira društvo oko osobe, bila je prisutna i tokom srednjeg vijeka.[240]

Praznici

U sklopu fenomena rimske kulture spadaju i praznici posvećeni paganskim bogovima. Tijekom cijele godine, u svakom mjesecu, su postojali razni praznici koji su manifestirani kroz festivale, igre (*Ludi*), gozbe i druge ceremonije. Posebno je važna činjenica da su tu bile prisutne sve društvene strukture. Prema određenoj literaturi svi oni su imali samo tada pravo na slobodnije ponašanje i izražavanje. Ovakva tvrdnja je upitna, jer postoje brojni dokazi gdje plebs i siromašni slobodno izražavaju smijeh i izvan okvira praznika. Psihološki efekat praznika objašnjava Freud kao slobodu u kojoj je moguće raditi sve što je zabranjeno. U sklopu brojnih ceremonija ljudi su bili vođeni nedoličnim ponašanjem, što je bila jedna vrste otpora svakodnevnom životu.[241] Ovo Ernst Kris naziva "*holiday for the superego*."[242] I Grci i Rimljani[243] su imali praznike u kojima su

[234] Beard, 2015, 59.
[235] Kvintilijan, *Obrazovanje govornika* III- 28, 202.
[236] Ibidem, III-31, 202.
[237] Za elitu se uvijek vežu pozitivne emocije: elegancija i urođena kreativnost je nesumnjivo osobina elite.; Graf, 1991a, 29.
[238] Toner, 2009, 96.
[239] Ibidem, 32.
[240] Le Goff, 2000, 40.
[241] Segal, 1987, 26.
[242] Ibidem, 30.
[243] *'Festivals for fools'* su bili usavršeni tokom srednjeg vijeka u XII i XIII stoljeću, te je renesansa doprinijela karnevalu elemente iz srednjeg vijeka. Praznik je podrazumjevao da niže svećenstvo izabere 'lažnog' biskupa, a ceremonija parodiranja je realizirana uz 'dobar' humor. Victor Hugo u *Zvonar Crkve Notre-Dame* prikazuje Kvazimoda kao odabranog lažnog papu tokom festivala. Nakon tri stoljeća crkva je uspjela da ovaj praznik podvrgne reformaciji.; Attardo, 2014, 237.

se ponašali budalasto.[244] Vjerovatno su svi praznici bili prepuni veselja i smijeha, ali nekoliko njih su po tome istaknuti. Riječ je o praznicima: *Lupercalia*, *Floralia*, *Saturnalia*.

Lupercalia je praznik koji se odvijao od 13. do 15. februara. Riječ je o prazniku kojeg je moguće datirati i prije Rimljana, što objašnjava činjenicu zašto u periodu kasne Republike nije baš najjasnije kojem božanstvu pripada. Moguće ga je povezati sa vučicom koja je spasila Romula i Rema i Faunom Inuusom koji je bio zaštitnik parenja. Iz toga razloga manifestacija se odvijala nagih tijela. [245] Festival je povezan sa rastom brade kod muškaraca. Procedura se odvijala tako što su mladići odlazili u pećinu u kojoj je prema legendi vučica dojila Romula i Rema. Tu su žrtvovani koze i psi. Zatim je žrtveni nož obrisan od čelo dvojice vodećih mladića koji su krv obrisali vunom umočenom u kozje mlijeko. Mladići su tada se smijali i oblačili u kozije kože i prisustvovali gozbi. Poslije jela su nagi trčali gradom, udrajući žene pojasevima napravljenim od kože žrtvenih koza.[246] Praznik je bio posvećen odrastanju, te je imao elemente seksualnosti. Slavio se sve do V st. n.e.[247]

Floralia je osnovana 173. god. pr.n.e., a odvijao se u periodu od 28. aprila do 1. maja, u čast Flore, boginje cvijeća i proljeća.[248] Ovaj praznik je bio izričito namjenjen plebsu. Kreirani su *Ludi* koji su u toku šest dana imali brojne manifestacije. Početak je podrazumjevao pozorišne predstave tj. mimovi u kojima su učestvovale i prostitutke[249] kojima je bilo čast da budu izabrane.[250] Ples je djelovao apotropjeski, jer je namjenjeno da donese sreću.[251] Iz tog razloga se publika smijala.[252] Juvenal navodi da su prostitutke plesajući gole ismijavale gladijatorske borbe. Međutim, njegov iskaz je namjenjen da ismije njih, pitajući se kako je moguće nazvati takvu ženu pristojnom, koja nosi kacigu i prezire vlastiti spol, ona koja voli bitke iako ne želi biti muškarac.[253] Tokom ove glume nisu bile nošene maske što je davalo oslonca da se improvizuju groteskni izrazi lica. Postojao je jedan glumac pod imenom *Stratocles* koji je glumio ružne stare muškarce, pametne robove, svodnike, parazite i druge šaljive uloge. On je imao sposobnost da ‘uranja vrat u

[244] Morreall, 1982, 119.
[245] Mesihović, 2015, 214, 200, 199.
[246] Harlow i Laurence, 2001, 74.
[247] Mesihović, 2015, 951.
[248] Ibidem, 1276, 214.
[249] Prostitutke nisu imale pravo glasa. Često su bile predmet ismijavanja u brojnim grafitima na zidovima bordela u kojima su radile, epigramima i drugim satiričnim prikazima.
[250] Richlin, 1992, 10.
[251] U Grčkoj poeziji smijeh je često povezan sa slavljem kroz izraze: more, cvijeće, proljeće, grožđe i sl; Halliwell, 2008, 15.
[252] Clarke, 2007, 22.
[253] Juvenal, Sat. VI: 231-285, 41.

ramena', glasan smijeh, dobru okretnost. Ovakve karakteristike su budile gromoglasan smijeh kod posmatrača. Cjeloukupna igra ludaka obrijanih glava, obučenih u višebojnim kostimima,[254] izazivala je vulgarnost kojoj se publika smijala.

Najveću pažnju brojnih historičara je okupirao praznik Saturnalije održavan 17. XII, koji je bio posvećen bogu Saturnu. Literatura prikazuje Saturnalije kao alternativni svijet, praznik koji su siromašni i neslobodni ljudi dali sami sebi. Kroz Saturnalije su oni ismijavali sve što je smatrano za ozbiljno: bogove, zakone, vlast, pristojnost,[255] itd.[256] Iscenirane su tri faze praznika u koje je teško povjerovati: u prvoj su bili spektakli, komične predstave, zatim parodiranje i ismijavanje nadležnih i elite, i na kraju psovanje elite.[257] Prema literaturi su novodno ismijavali i samog princepsa Julijana zbog brade, stila života, zato što ne voli pozorište i sl. Neki čak idu tako daleko da navode da su siromašni ubijali onoga koga su odredili za kralja.[258] Nasuprot stavovima koji su navedeni ovdje i u uvodu, Mary Beard smatra da je pogrešno rezonovati praznike, a naročito Saturnalije, kao jedini prostor gdje je plebs mogao da se slobodno ponaša i ima 'komične 'ispade'. Autorica naglašava da je literatura bila pod ogromnim utjecajem Bakhtinove teorije koja povezuje rensansni karneval sa Saturnalijama. Prema autorici preuveličan je hijerahijski preokret: gdje robovi čekaju na večeru od strane svojih gospodara, gdje je rob ili klovn mogao biti izabran za voditelja ceremonije, da su robovi preuzeli brigu o svojim domaćinstvima dok su trajale svečanosti, gdje je zastupljeno prevelika količina alkohola, kockanja i smijeha.[259] Cjeloukupni opis više odgovara karnevalu, nego antičkom prazniku. Autorica ističe da praznik jeste bio sproveden u paradi slobode, igrama, ali da je sam tok događaja, zamjena društvenih uloga, a naročito smijeh teže locirati. Međutim, ona također navodi da je moguće pronaći neke sporadične tragove o zamjeni društvenih uloga kod Makrobija, Seneke i Horacija, ali da je to više plod mašte tih autora nego što je u stvarnosti bivalo tako.[260] John Clarke je jedan od rijetkih koji prilikom analize antičkog humora se osvrće na Saturnalije. On je mišljenja da je zamjena društvenih uloga postojala što je primjetno na osnovu antičkih vizuelnih prikaza, kao i Horacijeve satire gdje on govori svome

---

[254] Toner, 2009, 105.
[255] Sama činjenica što je istaknuta pristojnost kao nešto što siromašni ismijavaju, dokazuje da je riječ o plodu mašte kasnije literature.
[256] Toner, 2009, 95.
[257] Ibidem, 93.
[258] Ibidem, 94, 93.
[259] Beard, 2014, 63.
[260] Ibidem, 64-65.

robu Davusu da ga slobodno kritzira.[261] Rimski praznici će zauvijek ostati nedovoljno osvjetljeni i samim tim pod utjecajem brojnih maštovitih pretjeranih interpretacija, ali je neosporna činjenica da su prisustvovali svi slojevi i da je smijeh bio prisutan neovisno u kolikoj mjeri i zbog kojih razloga.

Pored praznika postojali su različiti spektakli koji su se odvijali najčešće u teatru, poput gladijatorskih igri, ili životinja koje su obučene u kostime i izazivaju smijeh. Posebnu pažnju zaokupljuje javna pogubljenja odmetnika. Nagao muškarac sa krilima je tjeran da se baci sa visine na pod Koloseuma. U ovoj egzekuciji, mit o Dedalu i Ikaru je postajao stvarnost. Mase koje su dolazile da vide osobu koja očajnički pokušava da uzmahuje lažnim krilima, bili su svjesni da mit neće oživjeti, ali iščekivanje je dovodilo publiku u haotičan smijeh. Zapravo zbog činjenice da je Dedal ignorisao riječi svoga oca, kao što je odmetnik ignorisao zakone, ovaj je čin parodirao moralnu lekciju i bivao smiješan publici. Odmetnici su također podvrgavani ubistvima u pokušaju oživljavanja Herkulove lomače koja ga je prema mitologiji učinila besmrtnim. Ili ženske odmetnice koje su imitirale Pasifajin seksualni čin sa bikom. Paralelno sa pogubljenima, u Pompejima su sačuvani slikovni prikazi ova tri mita.[262] Svaki odmetnik je prolazio kroz javno poniženje, ali su Rimljani taj čin prezentirali u svrhu zabavljanja i smijeha.

Vizuelni prikazi

Izvjesni Servilius Geminus je večerao jedne noći
u kući poznatog slikara Lucius Malliusa
Večera je prošla dobro, ali nakon što je vidio
da je domaćinov sin ružan i fizički slab
Servilius nije mogao da zaustavi porugu kazavši
'Tvoje statue nisu toliko dobre u odnosu na slike.'
Mallius mu je odgovorio 'Naravno,
skulpture pravim noću, dok danju slikam'[263]

Rimski svijet je iza sebe ostavio bezbroj mozaika, fresaka, graffita, skulptura, slika na manjim predmetima (lampama, gemama), i mnogih drugih koji će zauvijek buditi radoznalost. Svako umjetničko djelo u sebi nosi skriveni svijet koji gledalac pokušava odgonetnuti, ali se uvijek zadrži na subjektivnom dojmu. (Slika 01. i 02.) S toga je gotovo nemoguće odbaciti savremeno poimanje humora od antičkog mentaliteta. Ipak, za pojedine vizuelne prikaze moguće je izričito

[261] Clarke, 2007, 20.
[262] Ibidem, 23-25.
[263] Šaljiva dosjetka slikara se odnosi na njegov brak. Ipak šala zaslužuje svoje mjesto u sklopu poglavlja o vizualnim prikazima, jer je fizički izgled upoređen sa vizuelnim prikazmo. Pritome ukazuje na odnos slikara i drugih; Schulten, 2002, 212.

reći da su namjenjeni da nasmiju, na što ukazuju mnoge činjenice, između ostalog natpisi pored vizuelnog. To potvrđuju i pisani izvori. Ciceron u *De orator* imenuje šta sve izaziva smijeh, on navodi i portrete "*u pravilu upravljeni protiv ružnoće ili neke tjelesne mane, a uključuju usporedbu s nekim ružnijim predmetom."*[264] Plinije Mlađi (61-113. god. pr.n.e.) objašnjava dojam koji izaziva teatar opisujući prikaze hrane koji se nalaze na zidovima u svrhu pohvale proljeća i božanstva. Prema Pliniju jednom djelu tih prikaza gledaoci će izraziti divljenje, dok će se drugom djelu smijati, iako on vjeruje da su gledaoci previše ljubazni da bi se smijali.[265] Zapravo vizuelni prikaz nadmašuje govorni humor, jer su i glumci i mimovi bili najvećim dijelom zasnovani na vizuelnom: grimasama, gestikulacijama, maskama i sl. Analizom vizuelnih prikaza pomjera se granica iz Rima na Pompeje i Ostiju.

Svoje studije o mnogobrojnim pitanjima kroz vizuelno posvetio je historičar umjetnosti John Clarke.[266] Clarke pristupa pažljivo ovoj delikatnoj temi, nastoji argumentirati svoje stavove drugim pisanim izvorima, te naglašava da je riječ samo o intrepretaciji a ne konačnim činjenicama. S druge strane, Mary Beard vizuelne prikaze u potpunosti odbacuje iz razloga što je prema njoj nemoguće odrediti da li se neko nasmijao tome. Ove tvrdnje argumentira sa primjerom koji koristi John Clarke.[267] Riječ je o mozaiku iz Pompeja iz kuće tragičnog pjesnika gdje je prikazan pas[268] sa natpisom CAVE CANEM u prevodu "*Čuvaj se psa!"* (Slika 03.) Clarke smatra da je mozaik smiješan zbog realističnog prikaza psa. Zbog toga osoba koja vidi mozaik bi zaista bila uvjerena da je riječ o pravom psu, pa bi se uplašila, ali bi ubrzo shvatila da je riječ o mozaiku. I tada bi nastupio smijeh prouzrokovan dvosmislenošću i olakšanjem.[269] Beard smatra da je nemoguće odrediti da li je ovo bilo smiješno nekome u antičkom svijetu, smatrajući da je Clarke mozaik posmatrao iz ugla savremenog života gdje se redovito nalaze na ulaznim vratima natpisi "Čuvaj se psa!", pa mu je zbog sličnosti mozaik bio smiješan.[270] Međutim, Beard previše olako odbacuje vizuelne prikaze (vjerovatno jer se knjiga bazira samo na smijeh, a ne na humor) i na taj način

[264] Ciceron, *O govorniku* II- 266, 200.
[265] Carcopino, 1941, 141.
[266] Riječ je o VI poglavlju drugog dijela knjige „*Art in the Lives of Ordinary Romans: Visual Representation and Non-Elite Viewers in Italy, 100 B.C.- A.D. 315"* i knjiga objavljena samo četiri godine poslije, a koja je namjenjena isključivo istraživanju vizuelnog smijeha: „*Looking at laughter: humor, power, and transgression in Roman visual culutre, 100 B.C.- A.D. 250"*.
[267] Beard, 2014, 58-59.
[268] Bezbroj je mozaika pasa, ali i realističnih prikaza hrane kojoj je bio cilj da zavara osobu u smislu da je neka hrana pala na pod; Clarke, 2007, 59.
[269] Ibidem, 54.
[270] Beard, 2014, 58.

iznosi kontradiktoran stav sa njenim temeljnim zaključkom, a to je da je savremeni smijeh sličan sa rimskim. Također izostavlja bitnu činjenicu da Petronije u *Satirokonu*[271] navodi sličnu situaciju, koja potvrđuje da je ovo antičkom čovjeku smiješno. "*Lijevo naime od ulaza, nadaleko od vratarove sobe, na zidu je bio naslikan golem pas na lancu, a iznad njega je bilo napisano velikim slovima: 'ČUVAJ SE PSA'. I moji se drugovi dakako nasmiju, a ja, čim sam došao k sebi, nisam prestao razgledavati po redu cijeli zid. (...) sve je to obazrivi slikar vjerno prikazo zajedno s naptpisom."*[272] Jedan izvor, koji je pritome fikcija, nije dovoljan dokaz koji bi odredio da je drugim Rimljanima ovaj prizor bio smiješan. Međutim, činjenica da Petronijev lik ne izražava nikakvu sumnju, štaviše očekuje da se smiju, sugerira da je to uobičajna radnja.[273]

Beard je s razlogom ukazala na Clarkeov prevelik optimizam, ali na pogrešnom primjeru. Clarke nudi selekciju brojnih vizuelnih prikaza koji sugeriraju da su namjenjeni smijehu, ali pojedine prikaze nije uvjerljivo opravdao. Ovi prikazi se tiču poglavlja koji se veže za seksualni humor, u kojem je Clarke prenaglasio seksualnost kao taboo rimskog svijeta u smislu da mnogi aktovi nisu bili prihvatljivi za elitu, s toga su i izbjegavani. Očito da je Clarke u ovoj analizi, iako je nastojao da pokrepi argumentima (nekim Marcijalovim navodima i sl.), dao previše na mašti i pretjeranoj usporedbi savremenog svijeta sa antičkim. Neovisno od ove analize, postoje vizuelni prikazi za koje se vežu čvrsti dokazi da im je humor bio namjera. Važno je naglasiti da Clarkeova teza ne predstavlja samo izričiti humor, već on smijeh povezuje sa apotropjeskim značenjem, gdje su vizuelni prikazi (i ne samo oni) navodili na smijeh kako bi sujevjernog Rimljanina odbranilo od zlih duhova. Iz toga razloga često su božanstva bila povezana sa humorom. Vizuelni humor se nalazio na mjestima koja su bila opasna poput mračnih ćoškova, mostova, banja, stepenica i sl.[274] U radu će biti navedeni samo oni primjeri koji se vežu za niže slojeve, iako Clarke navodi i vizuelne prikaze kod kojih nije jasna društvena struktura ili se vežu za elitu.[275]

---

[271] I Clarke koristi ovaj primjer kako bi argumentirao svoj navod.
[272] Petronije, *Satirikon* Knj. XV: 29, 39-40. (Prevod: Antun Slavko Kalenić)
[273] Engleski prevod Petronijeve knjige prevodi da su njegovi prijatelji se nasmijali njegovom strahu izazvanom mozaikom, a ne psu. Bilo koji razlog da je u pitanju, smijeh jeste povezan sa prikazom psa.
[274] Clarke, 2007, 63.
[275] Vrijedno je spomenuti da su u bogatim vilama u Pompejima (Kuća *Menander*) nalaze brojni prikazi bogova (Dionisa, Venere, Merkura, Zeusa, Apolona) koji su prikazani kao maleni ljudi, ružnog izgleda, ni blizu onoga kako se inače prikazuju. U istoj toj vili se nalaze prikazi Lapith žena koje su simbolizirale jake žene, ali ovdje su predstavljene kako bježe od minotaura, a nema muškaraca koji će ih spasiti. U vili *Masseria di Cuomo* imaju prikazi Eneje kao majmuna koji datiraju iz vremena kada je August postao princeps, što Clarke povezuje sa ismijavanjem njegove porodične veze sa Enejom.; Više u Clarke, 2007, 133-161.

Freske u kafanama su primjeri za koje je moguće sa sigurnošću tvrditi da su dolazile u doticaj ili da su produkt plebsa i siromašnih. Ističe se kafana Salviusa u kojoj se na zidovima nalaze uzastopno četiri scene gdje ljudi dolaze u nezgodne situacije povezne sa kockanjem, opijanjem i sexom. Datirana je u period cc. 60-70. god. n.e. Slične scene se ponavljaju i u drugim kafanama, ali ovdje je umjetnik osobama dao glas. Nasuprot da ismije elitu koja tu ne prisustvuje, umjetnik je izabrao da ismije onaj sloj koji redovito dolazi. Clarke analizira scene na sljedeći način. Prva scena prikazuje par muškarca i ženu koji se ljube, iznad njih se nalazi rečenica: "*nolo cum Myrtale…*" što prema Clarkeovom prevodu znači "*I don't want to… Miritalis."* Clarke sugerira da muškarac ne želi da izlazi više sa Miritalis. On vjeruje da je umjetnik zabilježio momenat jednog para koje je viđao tu.[276] Druga scena prikazuje dva isfeminizirana muškaraca koji sjede i ženu koja nosi vino. Iznad prvog muškarca koji pruža ruku stoji riječ "*hoc"* tj. "*Here"*, dok drugi muškarac govori "*non/ mia est*" tj. "*No! It's mine!*", a žena 'izgovara' "*qui vol/ sumat*" tj. "*Whoever wants it, take it*", ali ona ubrzo mijenja mišljenje i govori "*Oceane/ veni bibe*" tj. "*Oceanus, come and drink* ".[277] Samo navođenje imena Oceanus može se interpretirati na različit načine: ili žena imenuje jednog od ta dva muškarca ili je riječ o poznatom gladijatoru Oceanusu ili je riječ o nekoj lokalnoj šali ili je možda 'izbacivač' s obzirom da Marcijal spominje četiri puta izbacivača Oceanusa.[278] Šala je jasna, dvojica muškaraca su predstavljeni isfeminizirano nasuprot žene koja u njihovoj raspravi pobjeđuje. Scena tri i četiri predstavljaju narativ u dva prikaza dvojice muškaraca krupnih tijela i kratke kose sa bradom koji započinju raspravu zbog kockanja. U sceni tri jedan muškarac drži posudu sa kockicama i govori "*exsi*" tj. "*I won*", dok njegov suparnik govori "*non/ tria duas/ est*" tj. "*It's not three, it's two*". U sceni četiri ova dvojica muškaraca započinju tuču. Muškarac s lijeva govori: "*noxsi/ a me/ tria/ eco/fui*" tj. "*You no-name. It was three for me. I was the winner"*, dok njegov protivnik govori "*orte fellator/ eco fui*" tj. "*Look here cocksucker. I was the winner*". U ovoj sceni prisustvuje i gostioničar koji govori "*itis/ foras/ rixsatis*" tj. "*Go outside and fight it out*".[279] (Slika 04.)

Nije neobičajno da je prikazano kockanje na ovakav način, s obzirom da je kockanje bilo jedno od glavnih hobija 'običnog' čovjeka. Česte su bile tuče između dvojice muškaraca, gotovo jednakih statusa. Ismijavanje je bilo osnovni segment u ponižavanju svoga protivnika u svrhu

[276] Clarke, 2007, 122; Attardo, 2010, 651.
[277] Clarke, 2007, 122.
[278] Ibidem, 123.
[279] Ibidem, 124.

pobjede.[280] Prema Clarkeu ove četiri scene predstavljaju odraz strahova onih koji dolaze u kafanu, koji ne žele da ostali saznaju čega se plaše, svađaju i sl. Oni koji tu dolaze su i naslikani, s toga to izaziva smijeh gledalaca koji misli to sam mogao biti ja.[281] Clarke u studiji iz 2003. godine također analizira ove slike u svrhu smijeha običnih ljudi, ali u ovom slučaju je prenaglasio ulogu društvene diferencijacije. S toga je u sklopu ovog djela donio zaključak da ljudi koji sjede i kockaju, te kada pogledaju u fresku, nasmiju se potencionalnom gubitku sreće u igri.[282]

Slično gore navedenoj postoje freske u Ostiji pod nazivom *Seven sages* ili Sedam mudraca,[283] koja je bila naslikana u toaletu kafane. U ovome slučaju 'niži' slojevi ismijavaju intelektualnu elitu. Datiranje ovih slikovnih prikaza se veže vjerovatno za 100-120. god. n.e. Clarke analizira ovu fresku na sljedeći način. Umjetnik je nastojao da kreira nebesku atmosferu u kojoj su likovi naslikani slično kao satue koje su se nalazile u vilama bogataša. Natpisi su na Grčkom jeziku, jer je umjetnik nastojao da likove smjesti u Atenu. Prvi lik sa lijeve strane ima iznad sebe napisano "*Ut bene cacaret ventrem palpavit Solon*" tj. "*To shit well Solon stroked his belly*". Sa desne strane se nalazi Thales iz Mitilene koji je svježe obrijan, sa kratkom kosom i poput Soluna drži palicu. Iznad njega je napisano "*Durum cacantes monuit ut nitant Thales"* tj. "*Thales advised those who shit hard to really work at it*". Ispod mudraca se nalazi rečenica "*(u)tarix xylosphongio"*, tj. "*use the sponge on a wooden stick*". Sljedeći lik je nabolje očuvan. Riječ je o Chilonu iz Sparte koji drži palicu u ruci, a iznad njega se nalaze riječi koje sugeriraju zašto je on bio toliko mudar čovjek: "*Vissire tacite Chilon docuit subdolus*" tj "*Cunning Chilon taught how to fart without making noise."* Ostala petorica muškarca su najslabije očuvani. Sa lijeve strane (ispod Thalesa) nalazi se muškarac sa riječima "*mulione sedes*" tj "*You are sitting on a mule driver*"[284] U rimskom svijetu oni koji jašu mazgu su u narodu upamćeni kao glupavi poput životinja kojima su vozili. Clarke sugerira da je zbog tog spominjanja prikazani Grk imao zatvor.[285] On je gledao prema muškarcu koji se nalazi na donjem zidu. Prvi muškarac govori

[280] Toner, 2009, 111.
[281] Clarke, 2007, 124.
[282] Clarke, 2003b, 168.
[283] Riječ je o apsurdnom prikazu sedam mudraca iz VII stoljeća pr.n.e. Posebno je interesantno da su prikazi sedam mudaraca redovito nalazili u bogatim vilama Grka i Rimljana. Ibidem, 170, 178. Također, jedan od sedam mudraca Cleobulus of Lindos je smatrao da se ne treba otvoreno smijati ispred onih koji su predmet ismijavanja, jer će pojedinac na tan način postati njihov neprijatelj.; Halliwell, 2008, 41. Ovo je moguća indikacija zašto su upravo oni ismijani od strane Rimljana.
[284] Clarke, 2007, 125-127.
[285] Ibidem, 127.

"*propero*" tj. "*I'm hurrying up*", a to je vjerovatno odgovor na riječi muškaraca pored njega "*agitate celerius/ pervenies*" tj. "*Shake yourself about so that you'll go sooner*." Clarke smatra da je ovo vjerovatno lijek za njegov zatvor. Posljednji muškarac se nalazi pored njega, a rečenica iznad glasi: "*amice fugit te proverbium/ bene caca et irrima medicos*" tj. "*Friend, the adage escapes you. Shit well and force the doctors to fellate you*". Clarke ovu rečenicu prevodi više kolokvijalno "*Hey buddy- don't you know the saying? If you shit well- fuck the doctors- you don't need them.*"[286] (Slika 05.)

Vizuelno je samo po sebi smiješno, ali uz riječi šala ispada još duhovitija.[287] Pretpostavlja se da je ova freska prikazivala 24 lika. Kafana predstavlja mjesto u kojoj se jede i pije, ali u ovome slučaju umjetnik je prikazao mudrace koji se ni pošto ne bi našli u ovakvom mjestu, umjesto da sjede i jedu u kafani, oni sjede u toaletu i pričaju o probavi.[288] Kako bi interpretirao ove prikaze, Clarke je koristio Bakhtinovu knjigu i došao je do zaključka da ono što je prikazano u ovoj kafani predstavlja konflikt između klasa.[289] Za obične ljude ovo je označavalo vrijednost elite i njihovog pretencioznog sistema filozofije, retorike i religije. Clarke u konačnici vjeruje da je prikazano ono što povezuje običnog čovjeka sa elitom: "*They share the ability to speak, to 'hold forth'- and what they speak about is what the lower material body produces: poop.*"[290] Ovim je Clarke pokušao da prikaže ne samo humor običnog čovjeka, već njegovu svakodnevnicu, pokušavajući da mu da glas, i upravo ono što mu je omogućio jeste smijeh.[291] Međutim, ostaje zagonetno zašto je umjetnik predstavio mudrace u toaletu neke kafane u koju zalaze obični ljudi, još naročito sa tolikom količinom teksta. Moguće da je umjetnik vjerovatno naručen od vlasnika kafića koji je želio da to bude naslikano, jer se nadao da će jednog dana zalutati neko od elite i vidjeti ovo ismijavanje. Ili je cjeloukupna humoristična igrarija podukt umjetnikove mašte i orginalnosti. I Clarke je imao ovo na umu, pa je pisane riječi objasnio na različite načine: sam prikaz u toaletu je i Rimljanima izgledao dojmljivo, s toga je bio predmet tračeva. Neki koji su bili nepismeni su vjerovatno stvarali vlastite šale uz vizuelni humoru; pismeni bi brzo shvatili, a djelimično pismeni bi dobili pomoć.

[286] Clarke, 2007, 127- 128.
[287] Clarke, 2003b, 179.
[288] Ibidem, 176.
[289] Clarke, 2007, 129.
[290] Ibidem, 130.
[291] Ibidem, 131.

Samo pisanje nije bilo ništa neobično u Rimskom svijetu, čije ulice su bile prepune natpisa od nadgrobnih spomenika, mostova, gradskih zidina i sl.[292]

Grafiti

U svijetu koji ne poznaje papir ni štamparsku mašinu, običan čovjek svakodnevno svoje misli, protivljenje i druge poruke izražava na zidovima. Grafite je moguće pronaći svugdje od zidova pa čak i katakombi. Pompeje krase najbolje očuvani i prezervirani natpisi i crteži. U odnosu na freske i mozaike, grafiti su i više povezani sa običnim čovjekom, jer su direktno plod njegovog razmišljanja i njegovih ruku. Najveći broj grafita se bazira na šalama tj. ismijavanju, što je i logično s obzirom da se za grafite kroz historiju veže buntovnički akt protesta. A najbolji način kako da izraze svoj otpor jeste kroz šalu. Pored političkih ‘napada’, brojni grafiti izražavaju neke privatne šale, ljubavne poruke i sl.[293] Šale su najčešće povezane sa seksualnim konotacijama, izrugivanje ljudskih gadosti, nepristojnostima, morbidnostima i sl.

Prilikom predizbornih kampanja, mnogi su svoje mišljenje iznosili putem grafita, najčešće ismijavajući one za koje se treba glasati. Podrugljivi i ironični grafiti su bili direktni, imenujući osobu na koju se misli, bez skrupula. U periodu iz kojeg datiraju grafiti u Pompejima, ‘obični’ ljudi su mogli da biraju edile tj. osobe koje su se brinule o javnom redu, snabdjevanju, igrama i praznicima i sl. Neuporedljiv je broj humorističnih grafita. Određeni otkrivaju kojoj skupini pripadaju incijatori grafita, poput Kockari predlažu *Gnaeus Helvius Sabinus*, ili preklinjanje od strane pijanica da se izabere za edila *Marcus Cerrinius Vatia* uz naglasak da su ovo napisali *Florus* i *Fructurs*. U jednom grafitu osoba moli svoje komšije da glasaju za *određenog Lucius Statius Receptus* uz naglasak da ko god uništi ovaj grafit neka dobije boginje.[294] Na ulazu u jednu prodavnicu u Pompejima nalazi se grafit koji navodi da se na izborima glasa za edila Isidora, jer je on najbolji u oralnom zadovoljavanju žena.[295] Izbori su odvijali se ceremonijalno svake godine uz piće i jelo.[296] Pojedini čak idu toliko daleko da ismijavaju princepse i njegovu porodicu, poput grafita: “*Careva majka je samo žena*”[297] Jedan grafit u bordelu u prenesenom prevodu glasi kada

[292] Clarke, 2003b, 179-180.
[293] Milnor, 2014, 99.
[294] Knapp, 2011, 50-52.
[295] Mesihović, 2015, 965.
[296] Knapp, 2011, 52.
[297] Mesihović, 2015, 97.

sam ja došao ovdje, ja sam imao seksualne odnose, onda sam ja otišao kući što je vjerovatno parodiranje Cezarovog aforizma "*veni, vidi, vici"*.[298]

Rimska povezanost vidljiva je na epigramima, nadgrobnim spomenicima. Epigrami često sadrže groteskni humor. Mnogobroni su slučajevi da epigram ima ugravirane rečenice u kojima se naglašava da osoba ne urinira na tom grobu, ukoliko poželi neka obavi veliku nuždu, ali konkretno ovaj nadgrobni spomenik navodi da se zove Urtica što u prevodu znači Kopriva uz riječi da osoba ovdje treba čuvati svoju stražnjicu.[299] Poenta šale je zasnovana na upotrebi imena Urtica sa čime se željelo asocirati na koprivu, koje se nalaze u blizini groba. Kopriva bi mogla naškoditi osobi koja je došla tu da obavi nuždu.[300] Očito da su ljudi to često činili s obzirom na količinu grafita koji se referiraju na to. Sa smrću su povezani i neki grafiti koji se nalaze na bazilikama u kojima je navedeno da izvjesni *Pyrrhus* šalje pozdrave svome kolegi Chius uz žaljenje što je čuo da je mrtav, uz riječi da se čuva.[301] Šala je bazirana na početku i kraju, gdje osoba pozdravlja svog kolegu, a zatim mu na kraju govori, što se može banalno prevesti, 'čuvaj se', 'ostani jak'. Ni ovaj primjer nije usamljen. Nerijetki su primjeri ismijavanje poslovice '*Whoever loves, let him be well; let him perish who does not know how to love*", koja je ovoga puta pretvorena u šalu "*whoever loves, let him die."*[302]

Uz pisane grafite ponegdje se mogu pronaći i crteži koji odgovaraju današnjim karikaturama. Na osnovu grafitnih crteža moguće je ponovno potvrditi antički antagonizam prema fizičkom izgledu. U vili Misterija se nalazi popularni crtež uz kojeg stoji natpis "*Rufus est"*[303] tj. "*Ovo je Rufus*". (Slika 06.) Kao i svi grafiti koji prikazuju glave, Rufus je prikazan u profilu. Rufus ima široko čelo, izražen nos koji je neproporcionalan, malene oči, nazire se toga ispod njegovog kratkog vrata. Posebno je uočljivo to što je Rufus ćelav, a svoju ćelavicu prekriva poznatim lovorovim vijencem. Gotovo da svi očuvani grafiti prikazuju ćelavog čovjeka. Ćelavost je učestala poruga u antičkom Rimu, što će biti predmet diskusije u sedmom poglavlju. Grafit je ismijavao čovjeka iz elite.

---

[298] McKeown, 2010,
[299] Milnor, 2014, 65.
[300] Ibidem, 65-69.
[301] Ibidem, 167.
[302] Ibidem, 186.
[303] Clarke, 2007, 45.

Vojska

Već su u III poglavlju prikazane šaljive pjesme koje su vojnici pjevali tokom Cezarovog trijumfa. Duhovita ismijavanja od strane vojnika koji to pjevuše tokom tijumfa nije bilo ništa neobičajno za rimski svijet. Pjesme su postale jedna vrste ceremonijalne tradicije. Na ovaj način vojnici su doslovno upozoravali onoga kome je namjenjen trijumf da stane i pogleda oko sebi i zapamti da je i on ljudsko biće.[304] Ismijavan je njegov fizički izgled i njegove seksualne (ne)slavne avanture. Za Julija Cezara su kombinirali ove dvije vrste u jednu pjesmu poput jedne gdje pjevaju Rimljanima da paze na svoje žene, jer im oni dovode ćelavog ljubavnika nazad kući.[305] Uz to su dodavali kako je Cezar potrošio u Galiji sav novac koji je posudio iz Rima. Pošto su Rimljani bili sujevjerni, vjerovali su da ovakve pjesme djeluju apotropejski odnosno odbijaju potencionalnu nesreću. Iz toga razloga su političari dopuštali ovakav vid ismijavanja, a sa druge strane išlo je na korist popularnosti.[306] Ljubav i poštovanje je postigao tako što nije reagovao, već je mirno podnosio ovakvo ismijavanje koje je graničilo sa političkim napadom. Ponovno je u Rimskom svijetu došlo da zamjene moći.

Ovakve šale vojnika nisu se odvijale samo tokom trijumfa. Jedne prilike je August poslao poruku Rimskom vojniku koji je predugo sjedio i pio tokom igri. U poruci je glasilo: *Kada želim da ručam, odem kući*. Na ovo mu je vojnik odgovorio: *Ali tebe nije strah da izgubiš svoje mjesto*.[307] I sam Kaligula je bio predmet ismijavanja od strane vojnika, jer su ga oni redovito ismijavali sa nečim što je postalo njegov nadimak „*Caligula*" što označava jednu vrstu čizmice koju je on nosio za vrijeme služenja vojske.[308] Možda je upravo taj čin njegovog služenja u vojsci kada je bio mladić, utjecalo da on bude naklonjeniji vojnicima kojima je on, prema Svetoniju, bio najdraži vladar.[309]

Scenski umjetnici

Ciceron i Kvintilijan su u svojim poznatim djelima izrazili duboki strah da njihove šale ne ispadnu lakrdija koja se pripisuje glumcima i mimovima. Oni te šale suptilno kategorišu kao niži red, kao šale koje su smiješne po sebi, a ponekad i glupave. Ovaj strah je dolazio s jedne strane

[304] Clarke, 2007, 20.
[305] Beard, 2014, 146.
[306] Richlin, 1991, 94.
[307] McKeown, 2010, 140.
[308] Svetonije, Kal, 29.
[309] Ibidem, 30.

zato što oratori nisu znali kako da izbjegnu mogućnost da oni budu ismijani. Zapravo mim je predstavljao zastrašujući antitip elitnog govornika. [310] Fritz Graf iznosi uvjerljiv diskurs koji se tiče ovog govorničkog animoziteta. Graf ističe da je rimski govornik oličenje savršenog pripadnika senatorske klase, dok su scenski umjetnici (mim, lakrdijaši) najčešće grčki stranci, robovi ili sluge. Dakle razlika je u pripadnosti eliti i nižim slojevima.[311] Ciceronovo potencionalno prekoračenje šale bi metaforički označavalo njegovog prelazak u niži sloj.

Tvrdnje govornika još više upadaju u oči zbog činjenice da su veliku sferu ljudskih života ispunjavale svakodnevne predstave, skečevi i slično. Iako su i principesi imali svoje profesionalne glumce, lakrdijaše, mimove i parazite, oni su bili pod zlim glasom i zakonski nisu mogli da glasaju.[312] To nije značilo da oni nisu mogli da se svojim umijećem izdignu iz zakonske uskraćenosti i postanu omiljeni, ali i utjecajni. Juvenal je jedno vrijeme bio prognan iz Rima zato što je svojim ‘oštrim jezikom’ uvrijedio jednog glumca koji je imao značajan utjecaj na dvoru.[313]

U literaturi je moguće pronaći rasprave oko problematike razlikovanja glumaca, mimova i pantomimičara. Najlakše je za glumce odrediti, jer su oni nosili maske i samo su muškarci glumili. (Slika 07.) Osnovna razlika između ‘klasične’ glume i mima je što u mimu nisu nošene maske i ženske uloge su glumile žene.[314] S vremenom se na dvoru mimom počelo nazivati sve što nije bila tragedija ili pantomima.[315] Literatura često poistovjećuje mimove sa pantomimičarima, što je pogrešno jer mimovi nisu služili samo pantomimom nego su u izvedbama uključivali govor.[316] Ovaj novi mim je uveden tek 82. god. n..e.. Mim se razvio iz plesova na sviralu, a korišten je prilikom gozbi kako bi se gosti razveselili ili između činova u teatarskim predstava.[317] Mimovi su prikazivali ‘patetičnost’ života običnog čovjeka, opscene scene, uz grimase, krikove i ponašanja koja su bila suprotnost bogatoj eliti. Performansi su bili improvizovani, urnebesni. (Slika 08.) Plautove komedije su se zasnivale na mimu. Najpopularniji mim se odnosio na prevaru: žena koja prevari svoga ružnog *stupidus* muža sa zgodnim ljubavnikom. Muž se vrati kući, žena natjera ljubavnika da se sakrije, ali muž otkrije gdje se nalazi ljubavnik. Ironično za vrijeme vladavine Tiberija (14-38. god. n.e.) grad Massilia je zabranila sve mimove zato što je glavna tema bila seks.

[310] Beard, 2014, 120, 167.
[311] Graf, 1991a, 30.
[312] Clarke, 2007, 192.
[313] Mesihović, 2015, 86.
[314] Duckworth, 1994, 14.
[315] McDonald i Walton, 2007, 150.
[316] Beard, 2014, 170.
[317] Mesihović, 2015, 846.

Katon je imao običaj napustiti mim prije kraja kako ne bi drugim ljudima uništio zabavu.[318] Popularni po prostim izrazima u mimu bili su Laberije (105-43. god. pr.n.e.) i Marko Furije iz Kremone koji je često ismijavao triumvire i cezarovce.[319] Prikazima svakodnevnog života mimovi su unosili normalnost i opuštenost, jer su prikazivali da život može biti drugačiji. Improvizacijom na 'licu mjesta' običan čovjek je pokazivao svoju prirodnu duhovitost.[320] Petronije detaljno prikazuje mim, iz kojeg se mogu iščitati grimase glumaca i reakcije publike.

Paraziti su nasumično prikazani kroz Terencijevog "*Evnuha"* i njihovim prisustvom na gozbama. Lakrdijaši ili dvorske lude[321] predstavljaju interesantno polje za istraživanje, s obzirom da su mnogi vladari imali profesionalnog lakrdijaša koji je boravio na njihovom dvoru. On je bio stalna pratnja princepsa. Zbog te činjenice moguće je imenovati mnoge od njih. Na Augustovom dvoru su nalazili se Sarmentus i Gabba koji su bili jako cjenjeni i spominjani. Na Nervinom i Trajanom se nalazio izvjesni Capitolinus koji je prema Marcijalu bio smiješniji od Augustovog Gabba.[322] Međutim lakrdijaši su popularniji bili u grupama koje su se zvale *copreae* tj. 'little shits'. Dio prenosi da su poslije smrti Komoda mnogi saznali kako se zove ova grupica što je izazvalo smijeh, ali kada su saznali koliko zarađuju oni su se naljutili.[323] Seneka navodi da se u njegovom kućanstvu nalazila žena 'klovn' za koju piše da je s vremenom djelimično oslijepila, čega nije svjesna pa se stalno žali da je mračno u sobi.[324] Seneka ovdje otkriva svoj mračni i morbidni humor. Kaligula je volio uz pomoć lakrdijaša da pravi šale na račun Klaudija koji je često znao da prispava. Lakrdijaš bi mu stavio papuče *socci* (ženska obuča) na ruke dok hrče kako bi dotakao lice s njima. Ili bi udarili bičem u blizini njegove glave.[325] Iz ovoga je vidljivo da princepsi humor nisu koristili samo u svrhu igre moći, već je ono imalo istaknutije mjesto.

Robovi

Kao i o humoru seljaka, o humoru robova malo je poznato. U prikazu Saturnalija spomenuta je zamjena uloga u kojoj su robovi navodno mogli vrijeđati svoje gospodare, što je

---

318 Clarke, 2007, 27.
319 Mesihović, 2015, 847.
320 Toner, 2009, 106.
321 Beard raspravlja da je postojao antitip siromašnijeg lakrdijaša „*sccura*" kojeg nije lako precizirati i odvojiti od 'običnog' lakrdijaša. Jasno je da je *sccura* više povezan sa negativnim mračnijim humorom. Više u: Beard, 2014, 152-155.
322 Ibidem, 143.
323 Ibidem.
324 Kazantzidis i Tsoumpra, 2018, 276.
325 Beard, 2014, 143.

poprilično iscenirana priča u literaturi iz jednog površnog navoda kod Juvenala. Izvori jedino nude ismijavanje na račun neslobodnih robova. Elegabal je svojim robovima naredio da mu donesu paukove mreže teške hiljadu kilograma, kada su to učinili tražio je deset hiljada kilograma uz riječi kako na osnovu ovoga neko može uvidjeti koliko je Rim velik.[326] Posebno je zanimljiva šala u kojoj nisu ismijani robovi već vlasnici. Hadrijan je naime u banji zatekao jednog vojnika veterana koji je trljao svoja leđa od zid. Kada ga je Hadrijan upitao zašto to radi on mu je rekao da nema roba koji će mu to raditi. Hadrijan mu je ponudio neke robove i nešto novca. Kada je došao sljedeći put, Hadrijan je zatekao nekolicinu starijih muškaraca koji su se žalili da nemaju robova, na što ih je Hadrijan natjerao da trljaju leđa jedan od drugog.[327] Nažalost robovi gotovo pa i nisu imali glas, sve dok ne postanu oslobođenici i onda se poneki pretvori u Petronijevog Trimalhiona.

Ludaci

Predmet svakog ismijavanja je čovjekova ludost. Rimljani se nisu libili da ismijavaju čovjekove mane, šta više potencirali su takve šale. Nekolicina je osoba koji su tretirani kao 'ludaci' sa mnogobrojnim psihičkim i fizičkim nedostacima koji su bivali smiješni sami po sebi. Često su to bile osobe patuljaste građe. Postojao je poznati *forum morionum* tj. market za budale, gdje je samo jedan pogled na njih izazivao smijeh kod drugih.[328] Ismijavanje uz pljuvanje ili bacanje kamena Rimljani su vjerovali da će djelovali apotropejski.[329] Samim tim što su posmatrani kao ludi, dopuštano im je da se šale na račun drugih, znatno moćnijih. U skladu sa ovom tvrdnjom, Svetonije prenosi: "*U to vreme, kako priča Marko Brut, neki ludak, koji je smeo sve da kaže, pozdravio je pred jednim velikim skupom Pompeja kao 'kralja', a Cezara kao 'kraljicu.'*"[330] Međutim, premalo je podataka koji bi mogli dublje ocjeniti ovaj stereotipni prikaz osoba sa mentalnim poteškoćama.

---

326 Historia Augusta Vol. II, XXVI - XXVII, 159.
327 Beard, 2014, 135.
328 Schulten, 2002, 226.
329 Toner, 2009, 75.
330 Svetonije, GJC, 8.

“Drugi”

U Abderi je stanovništvo bilo podjeljeno na dva djela
oni koji su živjeli na istoku i oni koji su živjeli na zapadu.
Kada su neprijatelji iznenada tražili nasljedstvo grada
svi su se uplašili, ali oni koji su živjeli na istočnoj strani
su uporno govorili jedni drugima da ne paničare,
jer na kraju krajeva neprijatelj dolazi na zapadna vrata.[331]

Kompleksno pitanje karakteriziraju provincije Rimskog carstva, koje je pretežno analizirano kroz ratne pohode, osvajanja, ekonomsku dobit, Pax Romana i sl. Njihov odnos se ne može generalno odrediti kao dobar ili loš. Ovisilo je od aspiracija princepsa koji je bio na vlasti i konteksta vremena u kojem je vladao. To ne umanjuje ideju da su razlike između njih bile vidne, kako po jeziku, religiji, mentalitetu, izgledu, tako i po humoru. Zapravo humor je korišten u svrhu naglašavanja tih razlika. U Germanijama Tacit razlikuje smijeh Rimljana i Germana/barbara koji se ne smiju porocima, već implicira da poroke gledaju sa moralnog stanovištva.[332] Tacit je očito smatrao za neobično ovu kulturološku razliku. Slično Germanima, Perzijanci su u historiji ostali upamćeni po tome što se nisu smijali šalama koje nekoga mogu povrijediti.[333]

U najstarijoj zbirci viceva *Philogelos* pojedini vicevi se vežu za Apsurdne Abderane (obala Trakije, broj viceva 18), Blesave Sidonjane (u današnjem Lebanon, br. 12) i Lude Kimejce (zapadni dio moderne Turske, br. 29). Na različite načine su prikazani kao glupani, tj. onako kako su Abderani prikazani nije isto kako su Sidonjani ili Kimejci. Vic za Abderane uvijek započinje sa riječima čovjek iz Abdere, dok je za Sidonjane gotovo uvijek vezana neka profesija npr. Sidonski ribar, a Kimejci su najčešće zabrinuti za disfunkcionalnu političku zajednicu, političke institucije i sl.[334] Abderani su često u konfliktu sa evnusima, kao da ne shvataju koncept Evnuha. I u mnogim vicevima su, kao i evnusi, predstavljeni ili povezani sa *herniom*, kao npr. vic u kojem je Abderan okarakterisan kao nesretan jer ne samo što je evnuh već pored toga ima i herniu.[335] Deformacija tijela Abderana može ukazivati na ismijavanje drugog. Moguće da su Rimljani najviše u doticaj dolazili sa Sidonjanima kroz neke poslove, s toga su Sidonjani prikazani kao glupavi kroz profesije, kao npr. u vicu o centurionu u Sidonu koji je spazio čajdžiju kako vozi volovska kola na pijaci, centurion je naglasio da ga išibaju, na šta mu je čajdžija rekao da je rimski državljanin i da je protuzakonito da ga neko pretuče, na šta je centurion naredio da se volovi išibaju.[336] Najveći

[331] Philogelos, III: 110, 17. (prevod: William Berg)
[332] Beard, 2014, 52.
[333] Bremmer, 1991, 17.
[334] Beard, 2014, 192.
[335] Philogelos, III: 116, 18.
[336] Ibidem, IV: 138, 20.

broj viceva se odnosi na Kimejce koji su nazvani ludim. Specifično da su povezani najčešće sa ljekarima, poput vica u kojem čovjeku iz Kimeje umre otac, on odnese tijelo ko Egipatskog balzamera u Aleksandriji. Poslije određenog vremena ode nazad po tijelo. Balzamer koji je imao nekolicinu drugih tijela ga je upitao za karakterisiku koja ga razlikuje od drugih, na šta mu je on odgovorio loš kašalj.[337] Rasprava o humoru drugih se odnosi na stereotipizaciju osoba određenog podneblja, ali to nije nužno negativno viđenje ili mržnja. Posebno zato što su Abderani bili ismijavani i od strane poznatog filozofa Demokrita (cc. 460- cc.370. god. pr.n.e.) porijeklom iz Abdere koji se smijao svojim sugrađanima zbog njihove gluposti.[338] Moguće da su Rimljani iz toga razloga 'dali sebi za pravo' da ismijavaju Abderane o čijim osobinama se riječ prenosila širom provincija.

Rimljani su ismijavali egzotična mjesta odakle dolaze 'stranci', ali i njihov fizički izgled i karakter.[339] Kaligula je upitao grupicu Jevreja zašto oni ne jedu svinjetinu, na šta su se jevreji nasmijali iz oduševljenja i laskanja.[340] Ironično da je Kaligula, koji je ostao upamćen po brojnim primjerima svoje okrutnosti prema nekome ko je pred njim izrazio bilo kakvu slobodu govora, 'prihvatio' šalu koju je jedan Gal uputio njemu. Dion prenosi da se neki Gal počeo smijati kada je čuo Kaligulu obučenog kao Jupiter kako proklamira proročanstva na podijumu. Kaligula ga je upitao da li zna ko je on, na što mu je Gal odgovorio veliki lakrdijaš. Kaligula na ovo nije odreagovao, jer je bilo riječ o obućaru. Dion komentira da se čini da je moćnima teže da dođu do iskrenog odgovora od strane ljudi iz elite nego onih koji se nalaze ispod tog ranga.[341] Ovaj izvor je posebno važan, jer se direktno referira na društvene razlike gdje je u ovome slučaju Kaliguli bilo 'draže' da ga ismijava neko nižeg porijekla, nego neko ko je njegovog statusa. Šale na račun Gala su mnogobrojne. Ciceron je Helviju Mancija ismijao tako što mu je pokazao kojem soju pripada, pokazavši prstom "*na sliku nekoga Gala na Marijevu cimbarskom štitu obješenom kod Novih dućana izobličenog, isplažena jezika, nadutih obraza. Nastade smijeh, jer se činilo da Manciji ništa nije sličnije*."[342] Vizuelni prikazi su često korišteni za ismijavanje drugih.

---

337 Philogelos, VI: 171, 23.
338 Bremmer, 2000, 22.
339 Schulten, 2002, 228.
340 Beard, 2014, 141.
341 McKeown, 2010, 105.
342 Ciceron, *O govorniku* II: 266, 200-201.

John Clarke je analizirao freske iz perioda poslije Oktavijanove pobjede kod Akcija (2. 9. 31. god. pr.n.e.) koje sugeriraju da su Egipćani prikazani kao tamnopiti Pigmeji. Naime prije same bitke Egipćani nisu ovako ilustrovani, što svjedoči mozaik iz Palestrine koji pokazuje Egipćane u njihovim svakodnevnim aktivnostima.[343] (Slika 09. i 10.) Clarke smatra da je ovo bila Rimska imaginacija Egipta. Poslije bitke, kada ubrzo Egipat postaje Rimska provincija, prikazi Egipćana su u potpunosti izmijenjeni. Sada su predstavljeni na frizovima, maleni Pigmeji često sa deformisanim tijelima, prenaglašenih tamnoputih tijela, prikazani u egzotičnim scena, dok plešu, seksualnim promiskuitetima.[344] (Slika 11. i 12.) Ovi egzotični prikazi nisu ništa drugačiji od onoga što je stoljećima poslije Britanija radila prilikom koloniziranja Indije, ili orijentalizmu istoka i zapada. Svrha ovih prikaza je bila da ismije ovaj narod, koji je tako poražen i ponižen od strane Oktavijana. Međutim, potrebno je imati u vidu da nisu svi prikazi Egipćana bili ovakvi, upravo naprotiv, ali neki od njih jesu što ukazuje na propagandu rimske moći. Problem također predstavlja što u Pompejima poslije erupcije Vezuva 79. god. n.e. nije lako detektovati tragove koji bi uputili na to da su nastavili ovakvo prikazivati Egipćane i poslije Julijevsko-Klaudijevske dinastije. Slično su ismijani i Jevreji u istoj vili u kojoj su naslikani Egipćani. Prikazano je suđenje Solomonu, gdje su svi likovi nižeg rasta. Ipak Clarke misli da predmet šale nisu sami Jevreji nego ozbiljnost suđenja.[345] (Slika 13.) I niži slojevi su ismijavali strance. Grafit na bazilici u Pompejima tvrdi da u poroti ne može da se nalazi neko ko ima Egipćanina za oca. Vjerovatno je poenta šale da su tablice koje su korištene u poroti bili bijele boje, dok su Egipćani bili drugačije rase.[346] Rimljani su nastojali istači ‘druge’ koji su suprotnost njihovoj dominantnoj kulturi.[347] Ismijavanje ‘stranaca’ suštinski odražava refleksiju tjeskobe i strahova prema drugačijem. Ali ne nužno i mržnju.

Humor antičkog Rima je pretežno prikaz bogatog čovjeka koji se služi obrazovanim humorom kako bi dokazao svoju moć ili se svakodnevno zabavljao. U stvarnosti humor je bio svakodnevna emocija svih društvenih struktura širom provincija Rimskog carstva, čije je postojanje gotovo pa nevidljivo. U ovom poglavlju izvršen je pokušaj dekonstruirati svakodnevnog humora šireg spektra individua u određenim situacijama ili zanimanjima. Ciceronovo i Kvinitilijanova zabrinutost da ne ispadnu lakrdijaši sa prostim šalama dokazuje da

[343] Clarke, 2007, 89.
[344] Ibidem, 91-98.
[345] Clarke, 2007, 105.
[346] Milnor, 2014, 119.
[347] Clarke, 2007, 88.

se običan čovjek najviše smijao upravo takvim šalama ili u situacijama kada su mogli ispoljiti agresivnije ismijavanje elite. Međutim, za izrazito sujevjerne Rimljane, najveći razlog za smijeh jeste njegovo magično djelovanje koje štiti od zla. Postoji čitav niz osoba čiji smijeh je ostao i dalje nečujan.To su kuhari, pekari, seljaci, trgovci, vračare, djeca, itd. Ponekad izvori ne imenuju osobu pa kažu 'neki čovjek'. Kvintilijan navodi šalu koju je "*napravio neki čovjek na račun nižega od sebe, kada je ovaj slobodnije protiv njega govorio: 'Udariću ti šamar i podnijeću protiv tebe tužbu zato što imaš tvrdu glavu.*'"[348] Rimljani su svakodnevno dolazili u doticaj jedni sa drugima, ali društvene razlike su bile više nego izražene. Aristokrata koji se kandidovo za izbore, nasmijao bi se rukama seljaka (koji su brže starili) i na taj način bi izgubio izbore.[349]

[348] Kvintilijan, III-VI: 83, 213. Ili primjer „*kada je neki čovjek odgovorio drugom, nevaljalom čovjeku, koji je bio pao i molio da ga na noge podigne:'Nek te podigne neko drugi ko te ne zna'*" Kvintilijan, *Obrazovanje govornika* III-VI: 98, 217.
[349] Toner, 2009, 77.

VI HUMOR U KOMEDIJAMA, SATIRAMA I PJESMAMA

Smiješno u komedijama Plauta i Terencija

"*What are you laughing at? Sheep's Head*"- Petronije, Satyricon[350]

Dok su najljepša i najznačajnija djela u rimskoj literaturi (epika, lirika, satira, elegija i proza: govorništvo, historija, filozofija) nastala u prvom stoljeću prije nove ere, na polju drame 'zlatni period' se odvio prije stoljeće i pol tj. sredinom III st. pr.n.e.. Proučavanje Rimske nove komedije se pretežno bazira na radove dvojice autora: *Titus Maccius Plautus* (Cc. 254-184. god. pr.n.e.) i *Publius Terentius Afer* odnosno Terencija (Cc. 184-159. god. pr.n.e.). Većina njihovih komedija je ostala sačuvana u fragmentima, dvadeset Plautovih i šest Terencijevih komedija.[351] Prije njih dvojice poznati su Livius Andronicus i Naevius iza kojih je ostao neznatan broj drama. I Plaut i Terencije se ubrajavaju u novu komediju, koja je nastala u Grčkoj u periodu smrti Aleksandra Velikog u 323. god. pr.n.e., a s vremenom se proširila na rimski svijet do perioda između 240-160.god. pr.n.e.. Pod terminom nova komedija podrazumjevaju se sljedeće razlike sa starom: horsko pjevanje je zastupljeno u novoj, radnja teži ka realizmu sa kojom se publika može povezati, izbjegava se vulgarizam (osim ako nije riječ o liku koji pripada nižoj klasi), dok se u nekim drugim aspektima dramatičari razlikuju (npr. broj glumaca, kome je drama namjenjena, društvene razlike među likovima i sl.).[352] Grčka kultura je ostavila tako dubok trag u europskoj civilizaciji da se imitacijom mogu podrazumjevati i one drame napisane stoljećima poslije antike. S toga je razumno da su Rimljani u početku imitirali Grke, sve do Plautovog doba kada on donosi originalni pristup.[353] Plautov stil je originalan za ovaj period.[354] Po stilu sličan Plautu, nastavio je nešto manje poznat Cecilije Stacije koji je u tom periodu bio znatno popularan. Iako po nekim značajkama sličan Plautu, Stacije je prigrlio Grčku dramaturgiju služeći se Menanderovim motivima.[355] U radu će biti analizirane dvije popularne komedije koje u sebi ne kriju tragičnost, već čisti humor, Plautov "*Šktrac*" (lat. *Aulularia*) i Terencije "*Evnuh*" (lat. *Eunuchus*).

Plaut je prvi poznati profesionalni pisac komedije. On je od pisanja komedija zarađivao za život, s toga je njemu bilo posebno važno da njegova drama dobije dobar odaziv od publike.

[350] Lovric, 1998, 12.
[351] Duckworth, 1994, 4.
[352] Hunter, 1985, 1, 10-13.
[353] Duckworth, 1994, 15.
[354] Segal, 1987, 24.
[355] Duckworth, 1994, 46-47.

Zapravo ekonomski motivi su bili primarni razlog zašto se upustio u pisanje komedija. Horacije je govorio da Plaut piše komedije samo radi novca, s toga ne poštuje pravila pravilne dramske strukture.[356] Malo toga je poznatno o Plautovom životu. Rođen je u Umbriji, gradu Sarsini. Dospjevši u Rim, bavio se raznim poslovima. Bio je sluga u skupini glumaca, bavio se trgovinom, ali od svega toga nije imao većih uspjeha. Počeo je zarađivati novac od najma, a u slobodno vrijeme je pisao komedije koje je prodavao.[357] Intrigantno je kako je osoba iz Umbrije uspjela da nauči Grčki, upozna sa dramom, naročito novom komedijom i da je pritome usavrši.[358] Plaut je uživao veliku popularnost među narodom. Bilo je dovoljno reći pijanoj publici 'sada slijedi Plaut' i već bi očarano gledali komediju.[359] Plautove komedije su pisane po stilu *fabula togata* koja se bazira na svakodnevni život 'običnih' ljudi, dok *palliata* se bazira na grčku radnju.[360] Glavni je akcenat na svakodnevnici, jer je to jedna od primarnih razlika između komedije i tragedije. Tragedija se bavi kraljevima i kraljicama, neobičajnim događajima, dok se komedija bazira na svakodnevni život 'običnog' naroda.[361]

Komedije su održavane uz svetkovine najčešće uz Saturnalije.[362] S obzirom da se vrijeme u kojem Plaut i Terencije pišu odnosi na punske ratove (između Drugog i Trećeg) smijeh koji doprinose njihove komedije, odaje novu dimenziju u proučavanju humora. Štaviše na Plautovu komediju direktno utiču protekli ratovi, naročito činjenica da je Rim iz ratova izašao kao regionalna sila koja vlada Mediteranom. Mnogi robovi su išli u punske ratove, jer im je bila obećana sloboda. Plaut uvodi ulogu roba koji je izbačen iz armije, sa kojom se publika može povezati zbog tjeskobnog iskustva. Također, pojavljuje se uloga roba koji imitira Hanibala, tako ga publika ismijava.[363]

"*Škrtac*" je jedna od popularnih Plautovih komedija, koja se sastoji od prologa i četiri čina. Komedija je nepotpuno sačuvana tj. izvorni završetak je izgubljen. Zauvijek je ostala nepoznanica kako je Plaut završio ovu dramu. Međutim, lik škrtca je kroz historiju ostao toliko popularan, da je Molier napisao istoimenu komediju inspiriranom Plautovom, a sličan je i lik tvrdice iz "*Legenda*

[356] Segal, 1987, 18.
[357] Mesihović, 2015, 842.
[358] Duckworth, 1994, 51.
[359] Segal, 1987, 19.
[360] Duckworth, 1994, 68.
[361] Cameron, 1993, 6.
[362] Ibidem, 26.
[363] Leigh, 2005, 26, 55.

o Ali-paši". Radnja komedije se odnosi na ljubavne intrige po čemu su bile poznate komedije iz ovoga perioda. Kućni Bog je krio jako dugo škrinju sa blagom, zato što mu se vlasnici te kuće nisu molili i činili žrtve. Međutim, Federa jeste, te je Bog omogućio njezinom ocu Euklionu da pronađe škrinju. Euklion je predstavljen kao škrtac koji je u konstantnom strahu da će neko otkriti da je bogat, s toga on krije škrinju i trudi se da je niko ne pronađe. Njegov komšija Megador je odlučio da zaprosi Federu, koju je njegov nećak Likonid obljubio, zbog čega je ona ostala trudna. Euklion je zabrinut da je Megadorov razlog za prošenje potencionalna krađa njegove škrinje, pa jedan dan odlazi da obiđe svoje skriveno blago. Tu ga zatiče Strobil sluga u Megadorovoj kući. Euklion još više isprepadan, odlučuje da promjeni mjesto gdje se škrinja nalazi, iako nije znao da ga Strobil prati. Strobil odlučuje da ukrade škrinju kako bi otplatio svoje služenje od Likonida. Likonid u međuvremenu odlazi kod Eukliona da se suoči sa svojom krivicom i zatraži Federinu ruku. Euklion je sa druge strane uvjeren da mu je Likonid oteo blago. Nakon duže prepirke zbog komičnog nerazumjevanja, Likonid obećava Euklionu da će pronaći blago kako bi mogao oženiti Federu. Susreće se sa Strobilom, koji mu radostan isprića cijeli događaj, a nakon što sazna da Likonid traži blago nazad, pravi se da je riječ o šali. Tu se drama završava, jer sljedeći tok radnje ostaje zauvijek historijski izbrisan.

Euklion zbog straha osjeća srdžbu. S toga napada svakoga pred sobom, jer misli da će mu ukrasti blago. U tim napadima uvijek ismijava, koristeći riječi koje se mogu okrakterisati kao smiješne. Samo neke od riječi koji likovi koriste: lopužo,[364] starkeljo,[365] grabljivac,[366] magarac,[367] vještica,[368] hulja,[369] uhađalo,[370] itd. Kroz dramu Euklion je uvijek nazivan škrtcem (aulularia/aula/aulula). Michael Fontaine je mišljenja da je Plaut namjerno ovu dramu nazvao po umanjenici *Aulularia*, kako bi bilo koja osoba pogrešno izgovorila (tzv. *slip of tongue*), što bi osobu dovelo da bude predmet ismijavanja.[371] Prema Erichu Segalu, istinska komedija bi trebala izostaviti sav moral, i izazvati u nama smijeh koji nas privremeno izdigne od sve težine svijeta.[372] Smijeh izazvan kod publike je većinom iz osjećaja superiornosti nad onim što komedija parodira.

[364] Plaut, *Škrtac* I, 7. (prevod: Koloman Rac)
[365] Ibidem, IV, 45.
[366] Ibidem, II, 32.
[367] Ibidem, 20.
[368] Ibidem, I, 9.
[369] Ibidem, 8.
[370] Ibidem, 7.
[371] Fontaine, 2009, 154.
[372] Segal, 1987, 31.

I Plaut i Terencije kreiraju takve likove u komedijama, koji su prosječni i intelektualno i moralno, te su nesposobni da uvide istinu koja je već poznata publici i iz tog razloga su smiješni.[373] Humor je najviše zasnovan na dvosmislenosti, čestom nesporazumu. U posljednjem činu "*Škrtca*", Euklion hoda i kuka kako mu je blago oteto, a Likonid je krenuo prema njemu kako bi mu saopštio da je obljubio njegovu kćerku. Likonid misli da Euklion kuka zbog toga što mu se kćerka porađa, pa mu saopštava da je on kriv za to, dok Euklion s druge strane misli da je riječ o blagu. Obojica ne znaju o čemu drugi govori, s toga dolazi do dvosmislenosti koja se reflektira u smijeh:

Likonid: Zato te i molim da mi prostiš tu ludoriju!

Euklion: Ne volim kad ljudi čine zlo, pa mole oproštaj! Znao si da nije tvoja, zašto si je dirao?!

Likonid: Ma baš zato što je drsko dirnuli, sad je, priznajem, od sveg srca želim!

Euklion: Ti nju? Protiv moje volje? Što?

Likonid: Ne, bez tvoje volje ne! Al ja nju moram imati! A da će i biti moja, Euklione, vidjet ćeš.

Euklion: Ma odvući ću te na sud, tužit ću te, ako je odmah ne vratiš!

Likonid: A što to?

Euklion: To što si mi ukrao?

Likonid: Ja? Ja tebi? Otkud? Što to?

Euklion: Je li, Jupitera ti, ne znaš?

Likonid: Ne znam, ne kažeš li točno što sam ukrao!- Plaut, *Škrtac* IV, 55-56.

Ili u primjeru kada sluga Strobil prilazi Euklionu nakon što je saznao da Euklion krije blago, i u njegovom naglom pokretu gavran grakne, a Euklion koji još nije upazio Strobila, primjećuje da je gavran graknuo te iz straha misli da je to povezano sa blagom, a ne činjenicom da mu neko prilazi.[374]

Nova komedija tematski najčešće obrađuju porodični život odnosno *res privata*. Porodice su nekonvencionalno prikazane za taj period, naročito su ženske uloge kontraverzne i omržene. Bezbroj je primjera mržnje surpužnika, antagonizam između očeva i sinova i sl. U uži krug tema

---

[373] Duckwort, 1994, 314, 317.

[374] „*Krene. Grakne gavran.*
Euklion, za sebe: Nije slučaj što mi s lijeve strane grakće gavran taj (...)"; Plaut, *Škrtac* IV, 45.

ubraja se i odnos Rimljana prema drugima i drugih prema njima, barbara, Grka i sl.[375] Odnos između suprotnih spolova je centralna uloga brojnih komedija, te na osnovu toga može se uočiti odnos prema ženama u antičkom svijetu.[376] Bezbroj je primjera antagonizma prema ženskim likovima u ovoj Plautovoj komediji, kao i u Terencijevom Evnuhu. Najčešće je to prema služavkama. S toga se Euklion ne libi da svoju služavku Stafilu naziva svakakvim pogrdnim imenima. Zanimljiv je primjer kada Megador komšija koji je zaprosio Federu (ujak od Likonida) razgovara sa svojom sestrom Eunomijom:

Megador: Rukujmo se, dobra ženo, na!

Eunomija: Gdje ti je ta dobra žena, hej!

Megador: Ti!

Eunomija: Ja?

Megador: Poričeš li ti, i ja ću!

Eunomija: Ti ćeš barem reći istinu. Ali dobre žene, brate, nema, jedna ti je gora od druge!

Megador: Tako i ja mnim, al se o tom, sestro, nikad neću s tobom sporiti. Plaut, II, 11,12

U daljem tekstu Megador navodi da više raduje smrti, nego braku. Jasno je da Megador želi da oženi Federu činjenica da je riječ o siromašnoj mladoj, a ne bogatoj (ironično jer je Federa zapravo bogata). Razlog je 'bježanje' od *sine manu* braka.[377]

Centralna uloga u Terencijevom djelu "*Evnuh*" predstavlja upravo odnos muškaraca sa ženama. Terencije je rođen u Karatageni. Još u ranoj mladosti je doveden u Rim kao rob. Obrazovanje je stekao kod svoga gospodara rimskog senatora Terencija Lukana,[378] koji ga je oslobodio. Terencije se kretao u najvišem sloju društva, s toga su njegove komedije usmjerene obrazovanijem sloju društva. [379] Prijatelji su mu bili Scipion Emilijan i Lelije, s toga su drugi dramaturzi ljubomorno optuživali da su mu oni pisali komedije.[380] Ostalo je sačuvano šest

[375] Segal, 1987, 39.
[376] Svakako da treba biti svjestan da je riječ o jednom sektoru viđenja muških dramaturga, koji su svoje komedije posvetili elitnim muškarcima. Nemoguće je donositi generalne zaključke vezane za privatni sektor svakodnevnog života na osnovu komedija; Hunter, 1985, 83.
[377] Ibidem, 92.
[378] Duckworth, 1994, 56.
[379] Mesihović, 2015, 844.
[380] Duckworth, 1994, 56.

komedija: *Djevojka sa Androsa, Samomučitelj, Evnuh, Formion, Svekrva, Braća.* Stilski je bio naklonjen Grčkoj komediji, naročito Menandru.

"*Evnuh*" je najpoznatija Terencijeva komedija prvi put odigrana 161. god. pr.n.e.[381] Za razliku od drugih Terencijevih komedija, ova je čisto humoristična. Slična je Plautovom stilu, iako je drama kompleksnija zbog Terencijeve sklonosti dvostrukim pričama i promjena identiteta brojnih likova.[382] Evnuh je zapravo prevod Menanderove komedije "*Eunuchus"*, ali sa adaptiranim likovima iz druge Menanderove komedije, vojnik Trason i parazit Gnaton koji je preokrenuo kraj.[383] Ovo je novčano najuspješnija komedija, kako Svetonije navodi da je Evnuh u jednom danu dva puta prikazan, i time je zaradio duplo više novca od bilo koje druge komedije bilo kojeg pisca.[384] Radnja se odvija u Ateni. Riječ je o dvostrukoj priči: Fedrija mladi Atenjanin je zaljubljen u heteru Taidu, u koju je također zaljubljen i hvalisavi vojnik Trason. Taida sa druge strane nastoji da onemogući prodaju Pamfile Trasonu, koja je ostavljena kao robinja u njenoj kući, iako Taida tvrdi da ona treba biti slobodna. S toga Taida koja je zaljubljena u Fedriju, nagovora njega da se udalji par dana od nje kako bi 'izigravala' vezu sa Trasonom i uspjela ga nagovoriti da ne kupi Pamfilu. Fedrija to čini, i preko svoga domišljatog roba Parmenona šalje Pamfili evnuha. Međutim, na Parmenonovom putu da odvede evnuha, nailazi na Hajreju koji je Fedrijin brat. Hajreja se zaljubio u Pamfilu, te mu Parmenon daje ideju da se Hajreja preobuče u evnuha i tako bude blizu Pamfile. Hajreja to i čini, ali kao evnuh odlučuje da siluje Pamfilu i odlazi od nje. Mnogi likovi ubrzo saznaju šta je jedan evnuh uradio, i tu dolazi do niza dvosmislenih komičnih trenutaka, jer niko ne zna da je je Hajreja zapravo evnuh. Naposletku, Fedrija shvata da je to Hajreja uradio, a Hajreja ne krije učinjeno već i Taidi govori da je to uradio iz ljubavi. U međuvremenu, Taida se posvađala sa vojnikom Trasonom, koji navodi svoje osoblje da napadnu njenu kuću kako bi vratio Pamfilu. Smiješno je da je riječ o nizu kuhara i sluga koji idu u 'rat' sa raznim predmetima iz domaćinstva. A Trason ih napada što su krenuli sa sunđerima.[385] Na kraju dolazi do niza kompromisa, gdje Pamfilu prepoznaje njen brat Hremet i koji napada Hajreju jer ju je silovao, ali uz dejstvo Hajrejinog oca obećava mu da će Pamfilu oženiti. Fedrija je radostan jer je Taida njegova. Ali ulazi u razgovor sa parazitom Gnatonom koji čini ono što najbolje zna, a to je da se

[381] Beard, 2015, 8.
[382] Duckwort, 1994, 175.
[383] Ibidem, 60, 156.
[384] Svetonije na linku: http://www.thelatinlibrary.com/suetonius/suet.terence.html
[385] Terencije, *Evnuh* IV- VII, 166. (prevod: Vladeta Janković)

ulizuje baš onako kako se nekoć ulizivao Trasonu. On nagovara Fedriju da se pomiri sa Trasonom i da dozvoli da Trason bude kraj Taide, jer je on "*budalast, blesav, trapav, hrče noć i dan: ne moraš se bojati da će ženska da se zaljubi u njega. A lako ti je da ga najuriš kad god ti se prohte*."[386] Trason navodi da nigdje nije bio a da ga svi ne obožavaju, na šta im Gnaton govori "*Zar vam nisam rekao da je ovo čovek prave atičke prefinjenosti?*" Na što mu Fedrija odgovara: "*Sve je tačno kao što si obećao*."[387] I sa ovom šaljivom dvosmislenošću komedija se završava. Uobičajna je tema brojnih komedija parazit koji se ulizuje kako bi dobio hranu. On to čini na isti način kao što njegov zaštitnik pokušava doći do neke djevojke.[388]

U ovoj Terencijevoj komediji ismijavanje se najviše odnosi na žene, naročito služavke.[389] Ipak, u drami je centralna uloga Taide koja je predstavljena kao žena uvijek spremna pomoći, koja ima razumjevanje i prema Hajrejinom silovanju Pamfile. Ali i ona često kudi svoju služavku Pitiju ismijavajući je. Najkomičnije scene ismijavanja su razgovori između roba Parmenona i služavke Pitije. Razgovori se sporadično odvijaju u posljednjim činovima, jer je Pitija optužila Parmenona da je on kriv što je Hajreja silovao Pamfilu, pa je on naziva drskom ženturačom. Ali ni Pitija mu ne ostaje dužna, već mu se otvoreno smije u lice, jer je Hajrejinom ocu ispričao šta se desilo i na taj način nagnao još veću srdžbu prema Hajreji, a indirektno i prema samom sebi. Riječ je o petom činu - sceni šest:

> Parmenon: Šta je, budalo? Šta ti je? Što se ceriš? dokle ćeš?
>
> Pitija: Uh, umreću! Ostadoh, jadna, bez daha smejeći se tebi!
>
> Parmenon: A što?
>
> Pitija: Ho, ho- on još pita! Poliksom se kunem da nikad nisam videla glupljeg čoveka od tebe, niti ću. Ama prosto ne mogu da ti ispričam koliku si nam zabavu priredio tamo unutra. A ja još mislila kako si ti bestraga oštrouman i lukav! (…) – Terencije, V- VI, 178.

Ova scena je naročito važna, jer je smijeh jasno određen- način na koji se Pitija smije, ostaje bez daha, činjenica da se smijala u grupi i nastavila ispred Parmenona, te da ga svojim smijehom ponižava. Evnuh u 'sebi krije' mnoštvo scena u kojima likovi izražavaju smijeh. Tako kad

386 Terencije, *Evnuh* V- IX, 182.
387 Ibidem, 183.
388 Richlin, 1992, 148.
389 „*Hremet: Hajde, dadiljo, kreni malo, molim te.*
Sofrona: Krećem, evo.
Hremet: Vidim, al' se slabo pomeraš."- Terencije, *Evnuh* V- III, 173.

Parmenom predloži Hajreji da se preobuće u evnuha, on mu govori da se samo šalio,[390] da ne treba to zaista da uradi. Time je šala preokrenula tok radnje.

Za istraživanje humora u antičkom svijetu, naročito je zanimljiva scena I u III činu, gdje je po prvi put (i prije ovog gore navedenog Pitijinog smijeha) moguće pronaći 'zvuk' smijeha, naznaku na koji su način se ljudi u antici smijali. Riječ je o razgovoru između vojnika Trasona i parazita Gnatona, koji se po prvi put pojavljuju u komediji. Gnaton ulizica kakva jeste, prihvata da sluša 'smiješnu' anekdotu iz Trasonovog života, koju je čuo već hiljadu puta:

> Trason: Jednom na gozbi naiđe se taj momčić sa Rodosa, a ja baš bio sa nekom ženskom. Počne on nešto da se šali s njom i da pravi kao neke viceve na moj račun. 'Šta pričaš to, bezobrazniče', kažem mu ja tada; ' sam si zec, a hteo bi u lov!'
>
> Gnaton: Ha, ha, ha![391]
>
> Trason: Šta kažeš, a?
>
> Gnaton: Divno sročeno, duhovito, elegantno, neuporedivo! Ali, molim, te zar je to tvoja izreka? Mislio sam da je stara.
>
> Trason: Već si je čuo?
>
> Gnaton: Često. I smatraju je jednom od najboljih.
>
> Trason: E, moja je!
>
> (…)
>
> Gnaton: A šta je on na to kazao, molim te?
>
> Trason: Bio je sasvim smrvljen. Svi unakolo poumiraše od smeha. Posle su dobro zazirali od mene. – Terencije, *Evnuh* III- I, 147- 148.

Samo par stranica poslije, razgovor se nastavlja, a Gnaton se prisjeća šale. Trasonu je dosadilo da čeka Taidu. I Parmenon učestvuje u razgovoru, jer je upravo tada došao da preda evnuha:

> Trason: Ja odoh odavde; ti ostani i sačekaj je.
>
> Parmenon: Ne bi bilo zgodno da generala vise na ulici s neprijateljicom, a?
>
> Trason: Što na tebe da trošim reči? Isti si kao tvoj gazda. (Parmenon ulazi u Lažetovu kuću)
>
> Gnaton: Hi, hi, hi!
>
> Trason: Što se ti smeješ?

[390] Terencije, *Evnuh* II- III, 145.
[391] Prema engleskom prevodu: „*hahahae*"; Beard, 2015, 10.

Gnaton: Zbog ovoga što si mu sad rekao. A setio sam se i kako si udesio onog Rođanina.

Ali evo Taide. – Terencije, *Evnuh* III- II, 151.

U obje scene Gnaton radi ono što mu je posao, prisilno se smije šalama, kako bi zauzvrat dobio svoju besplatnu večeru. Njegov smijeh nije spontana reakcija, već se smije da bi zadovoljio. S toga ova vrsta smijeha se uvrštava u Freudovu teoriju o neskladnosti. Jasna je uloga moći i smijeha o kojem je bilo diskutovano u III poglavlju ovoga rada. U drugoj sceni čak ni Trason ne 'shvata' zašto se Gnaton smije. Ili to radi kako bi dobio još više komplimenata. Činjenica da zaista jeste riječ o iznimno staroj šali, daje uvid u činjenicu da su ljudi u antičkom svijetu šale često htjeli prepisati sebi, kako bi ispali mudri i duhoviti. Često su slične situacije prisutne i u savremenom svijetu. Također je specifičan spomen "umrijeti od smijeh" koju spominje Gnaton ali i Pitija. Neko bi povjerovao da je to kreacija savremenog doba. Međutim, bila je često korištena u antičkom svijetu. Referenca je na smrt slikara Zeuxisa iz V st. pr.n.e. koji je umro smijući se vlastitoj slici stare žene. Ili filozof Chrysippus koji je umro od smijeha u III st. pr.n.e.[392] Potrebno je naglasiti da je ovaj smijeh imao i praktične svrhe u komediji, jer je lik smijehom posticao publiku da se smiju. Iz tog razloga su tako česte reference na smijeh, ili naglašavanje 'umiranje' od smijeha, kako bi postigli što bučniji smijeh od publike. Jer u konačnici smijeh je svrha ovih uspješnih komedija od Plauta i Terencija.

Satira

"*As to the rest, lest I run through this thing like someone telling a series of jokes –*
but what's wrong with telling the truth with a laugh?
Like encouraging teachers who give cookies to schoolkids so they learn their elements?But, joking aside, let's examine these things seriously"- Horacije, Sat. I-I: 23-60, 12.[393]

Od biranje jelovnika za gozbu, prevarenih muževa, krvnih veza do odbrane pjesničkog izražaja- samo je jedan dio onoga što satire sadrže. Za razliku od ostalih literarnih žanrova, Kvintilijan navodi da je satira u potpunosti rimska zaostavština. Satira ili na latinskom *satura,* predstavlja literarni žanr, koji na mudar i često humorističan način upućuje kritiku na određene situacije, pojave i procese.[394] Pogrešno bi bilo reći da su satire namjenjene samo za smijeh. Međutim rimske satire su najvećim djelom ismijavale, s toga se po humoru više ističu od drame

[392] Beard, 2015, 8-17, 14.
[393] Horacije kreira šalu na samom početku satire, pokušavajući se našalit da želi biti smiješan kod svojih čitalaca; Horacije, Sat. I-I: 23-60, 12. (prevod: A. S. Kline)
[394] Mesihović, 2015, 1810.

ili poezije. Zapravo veliki dio humora leži u neskladnosti izraza koji koriste, koji degradiraju lijepu književnost svojom vulgarnošću.[395] Bezbroj je satira koje je rimski svijet ostavio iza sebe. Ključne su Horacijeve[396] i Juvenaolove[397] satire. Sa Juvenalom 'završava' klasični iskonsko rimski oblik satire. Nastupa posebna vrsta satire u kojoj se krije određeni Grčki utjecaj, tzv. manipejska[398] u koju se ubrajaju: Petronijev "*Satirikon"*, brojne Varonove satire i Senekina satira "*Pretvaranje Klaudija u tikvu".*

Kada Horacije piše svoje satire, on po prvi put kreira novi literarni žanr. Tek u drugoj knjizi kreira naziv *satura*.[399] Horacije u njima ne ismijava nikog konkretno, već generalno ljudsku ludost, određenu vrstu ljudi, društvene pojave. Ni Juvenal ne imenuje osobe koje ismijava, iako je jasno da se neke satire odnose na Domicijana.[400] Moguće je pronaći sličnost između ova dva satiričara: obojica ismijavaju aristokratiju,[401] abnormalnost, negativan stav prema ženama, ljudska bijeda i nemoral i slične problematične scene rimskog hedonističkog života. Opisi žena nisu ništa drugačiji od analiziranih komedija, često su starije žene ismijavane zbog svoje ružnoće, ali i kod Juvenala zbog imitiranja muškog ponašanja.[402] Juvenal ima za nijansu širi dijapazon tema koje kritikuje: prijateljstvo, loše roditeljstvo, brak (zašto ga ne konzumirati),[403] prevare muževa i žena (o ovome piše i Horacije), loše odlike Rima, loše ponašanje, i sl. S druge strane Horacije pristupa iz filozofske perspektive. Mnogo piše o samoj satiri, pa se osvrće na ambiciju, umijeće dobrog života,

[395] Davie, 2011, 12.
[396] Horacije (*Quintus Horatius Flaccus*; 65- 8. god. pr.n.e.) je bio sin oslobođenika, a postao je najveći pjesnik Rimskog svijeta. Svojim dolaskom u Rim i političkim djelovanjem (kao vojni tribun i kvestorski pisar) zbližio se sa Vergilijem, koji ga je uveo u mecenin kružok. Tako se upoznao i sa Oktavijanom. Poslije Vergilijeve smrti postaje sužbeni pjesnik. Njegovo najranije djelo jesu satire (u dvije knjige), zatim epode, poslanicama, a najveći značaj je ostavio u pjesmama Odama, u kojima je izrekao svoju čuvenu rečenicu „*Carpe diem*"; Mesihović, 2015, 1399-1401.
[397] Juvenal (*Decimus Iunius Iuvenalis*; rođ. ? I i II st. n.e.)- o njegovom životu se malo toga zna. Pretpostavlja se da je bio učenik Kvintilijana i da se bavio retorikom sve do svojih srednjih godina, kada počinje da piše svoje čuvene satire. Ostao je zauvijek poznat po aforizmima iz svojih 16 satira u kojima je na slikovit način iznio svoj pesimistični stav o brojnim životnim pitanjima; Ibidem, 53-54.
[398] Manipejska satira sadrži mješavinu proze i stiha. Nazvana je po grčkom ciničkom piscu Manipeju (III st. pr.n.e.); Hooley, 2007, 142.
[399] Ibidem, 28
[400] Narugivao se Domicijanovom moralnom djelovanju „*toga ljubavnik okaljanog incestom iz tragedije koji je nastojao oživjeti zabrane gorske za sve i strašne čak i za Marsa i Veneru*"; Mesihović, 2015, 54, 1671.
[401] U satiri VII knjige I, Horacije ismijava Bruta koji skupa sa svojim klanom bori protiv kraljeva. Horacije ga pita da li bi mogao ovome 'kralju' prerezati vrat, jer vjeruje da je to savršen zadatak za Bruta; Horacije, Sat. I-VII: 1-35, 44.
[402] Richlin, 1992, 205.
[403] U satirama posvećenim demoniziranju žena, Juvenal navodi da je jako čudno muškarcu da se oženi u periodu kada nema mostova iznad rijetke Tibra, s obzirom da nema mosta sa kojeg bi se mogao objesiti; Schulten, 2002, 217.

njegov put u Brundizijum, žena- vještice,[404] spirutalna sloboda i sl. Horacijevo ismijavanje uvijek ima tendenciju da ukaže na problem i potencionalno riješenje, dok Juvenal prakticira superiornu duhovitu porugu. Horacijev naum je vidljiv u primjeru prilikom kritiziranja bogataša pitajući bogate zar ne postoji neki bolji razlog za trošenje viška novca, ali Horacije nudi i podrugljiv odgovor zašto bi to radio kada si bogat i ne trebaju ti novci iako postoje oni koji umiru od gladi, pritome Horacije se nada da će mu se jednog dana njegovi neprijatelji smijati.[405] Slično čini i u satirama posvećenim ludilu, gdje rasipništvo naziva ludošću. Za Horacija je i ljubav ludost. Juvenal podrugljivo i sarkastično piše da su iznad svih njih najbitniji bogataši koji su sveti, namjerno zanemarujući bogove.[406] Često su bogataši na sav glas isticali svoje plemensko porijeklo, što je na mudar način ismijao Juvenal kazavši da oni misle da mogu na osnovu porodičnog stabla locirati svoje ime toliko daleko da će proizaći iz perioda kada se istopio prvi lonac u Rimu, te ko god da mu je prvi predak on je zasigurno stočar ili je vršio dužnosti koje Juvenal ne želi ni spomenuti.[407]

Podrugljivim tonom su prikazani Neron i Domicijan u Juvenalovim satirama i Klaudije u Senekinoj manipejskoj satiri o deifikaciji principsa koja se doslovno može prevesti u pretvaranje Klaudija u tikvu, umjesto u Boga (*The pumpkification of Claudius*).[408] Juvenal u IV satiri Nerona naziva Domicijanovim robom, dok je Domicijan predstavljen kao okrutan, koji širi strahopoštovanje.[409] Osoba može biti ubijena čak i kada sa princepsom priča o uobičajniim temama.[410] Dok Juvenal satanizira Domicijana, Seneka koji je imao lični konflikt sa Klaudijem (protjeran na ostrvo) parodira Klaudijevu nesposobnost. Seneka piše o Klaudijevoj smrti i dolasku na nebo gdje bi trebao postati Bog, međutim niko ga tu ne želi, pa ni August. S toga Klaudije ide

---

[404] Horacije 'prisustvuje' vještičarenju, ismijava obred govoreći da je ispustio vjetrove tako glasno da je od vještice Canidie proteza iskočila, a Saganina perika odletjela, te naglašava da bi se čitaoci dobro nasmijali ovoj šali da su prisustvovali; Horacije, Sat. I- VIII: 1-22, 46.
Ovdje Horacije kreira nervozni smijeh olakšanja, jer je izbjegnuta nevolja koju moćna žena kao što je vještica može da uzrokuje svojom magijom. Cjeloukupne satire o vješticama obično se povezuju sa prijetećom dominantnom seksualnošću. Riječ je o staroj i ružnoj ženi koja je sprema ljubavne napitke.Također 'ispuštanja vjetrova' je odličan primjer vulgarnosti koju satire u sebi sadrže.; Hooley, 2007, 59.
[405] Horacije, Sat. II-II: 89-111, 61.
[406] Juvenal, Sat. I: 81-126, 9. (prevod: A. S. Kline)
[407] Ibidem, VIII: 231-275, 68.
[408] Seneka koristi motiv sličan Ovidijevim metarmofozama; Richlin, 1992, 160.
[409] Intrigantno da je i Marcijal koji je posvetio određene epigrame Domicijanu, poslije njegove smrti požurio da ih prepravi iz hvale u ismijavanje; Bricko, 1998, 19.
[410] Makrobije navodi da tiranin objesi i prijatelja koji jednostavno želi pričati sa njim o kiši, vrućini ili siromašnom proljeću.; Macrobius, *Saturnalia* IV, 1-33, 26.

u podzemlje. Na tom putu vidi ljude koji njegovu sahranu provode u veselju. U podzemlju ga dočekaju svi oni koje je on dao pogubiti. Klaudijeve fizičke mane su postavljene u prvi plan.[411] Posebno je interesantan opis trenutka Klaudijeve smrti gdje Seneka kreira neugodan momenat kada Klaudije uzvikuje da misli da je napravio nered od sebe, Seneka navodi da nije siguran da li je zaista ovo učinio, ali da je zasigurno pravio nered od svega.[412] Seneka piše ovu satiru samo nekoliko sedmica poslije Klaudijeve smrti, Juvenal to čini par mjeseci poslije.[413] U oba slučaja vladajući princeps je imao određenu mržnju prema tim princepsima, s toga ovakvo pisanje je bilo u svrhu propagande i uzdizanje trenutnih princepsa uz ismijavanje onih prema kojima i autori satira imaju negativne uspomene.

Fokus brojnih Horacijevih i Juvenalovih satira jesu bogataši, ali i sama vještina pisanja. Juvenal ismijava govornike i advokate "*u kojih ništa ne kuca pod lijevom sisom*", naziva ih magarcima "*koji nas kljukaju svojim strašnim Hanibalom i govorima koje održavaju svaki šesti dan.*"[414] U istoj satiri pravda svoga učitelja Kvintilijana, vjerujući da je njega poslužila sreća, a ne nevaljao posao. I Petronije izruguje 'šuplje' riječi koje se mogu čuti u školama.[415] S druge strane, Horacije pravi refleksiju na svoje satire i brojne kritike koje je dobio. Mnogi ga savjetuju da piše o drugim temama. On ismijava tu ideju, navodeći da je pisanje njegovo oružje i ko god ga isprovocira bolje nek se pazi.[416]

Zanimljivi su Horacijevi i Juvenalovi opisi gozbi, na osnovu kojih je moguće rekonsturirati jelovnik. Horacije nastoji prenijeti utisak da je manja porcija hrane ukusnija, nego bogate trpeze. Smatra da je gurmanska ishrana smiješna, ismijava one koji puno jedu, prvenstveno elitu i mlade koji se lako daju očarati npr. posluženim paunom iako ta ptica košta kao zlato, Horacije naglašava da je važan aranžirani spektakularni rep, provocirajući da li jedu i perje koje toliko obožavaju. On tvrdi da bi mladi bili očarani i galebovima kada bi ih neko iznenada proglasio jestivim.[417]

---

[411] Seneka ističe drhtave Klaudijeve ruke iste one sa kojima je ubijao; Seneka, *Pumpkification of Claudius* 6.2. E-book: https://www.gutenberg.org/files/10001/10001-h/10001-h.htm?fbclid=IwAR0PQOQ-jXk_xdeT2TP7R6WHGtVcJ-_-4hK26arwEO6qmxi2xWjjXREOHrk
[412] Ibidem, 4.2-3.
[413] Braund, 1993, 68.
[414] Juvenal, Sat. VII: 150-215, 58.; Mesihović, 2015, 1397.
[415] Mesihović, 2015, 1397.
[416] Horacije, Sat.I- II: 1-23. 55.
[417] Ibidem, Sat. II-II: 23-52, 58-59.

Juvenal navodi da je bogataš koji se prejeda elgantan, dok siromah ispada lud. I ništa više ne izaziva smijeh tokom gozbi nego li siromašni gurman. I nakon nedoličnog ponašanja i čistog rasipništva, niko ne osjeća stid. Prema Juvenalu jedini stid koji mogu osjećati jeste propuštanje godinu dana trka na Cirkusu.[418]

Nije slučajnost da biraju opise hrane, jer glavni fokus satira su niske tjelesne funkcije i želje koje je nemoguće pronaći u lijepoj književnosti. Te funkcije podrazumjevaju čovjekov životinjski instikt da jede, pije, strast i sl. Hrana predstavlja najniži tjelesni i senzulani dio ljudske prirode. Pretjerana konzumacija, obilne trpeze su metafore za raspad društva, lažne vrijednosti i sl.[419] Zapravo i Henri Bergson se osvrće na ovu dihotomiju, smatrajući da je osnovna razlika između tragičnog i komičnog pjesnika to što:"*tragični pjesnik stara se da izbjegne sve što bi moglo da skrene našu pažnju na materijalnost svojih junaka, čim se uplete briga o tijelu, treba se bojati infiltracije komičnog. Zato junaci u tragediji ni ne piju, ni ne jedu, niti se griju, čak koliko je moguće ni ne sjedaju. (...) Napoleon koji je znao biti dobar psiholog u pojedinim momentima, primijetio je da tragedija prelazi u komediju samim faktom što junaci sjede*."[420]

Najveći fokus *Satirikona* predstavlja večera kod bogatog oslobođenika Trimalhiona. Petronije teži realističnom prikazu toka večere, ismijava sve što rade bivši robovi, nova elita. Petronije čini porugu zbog načina na koji pričaju, njihovo nezanje, strano porijeklo, vulgarnost, nepostojeći kodeks pravilnog ponašanja, itd.[421] Postoje podudarnosti između Trimalhiona i princepsa Nerona, pa se pretpostavlja da je Petronije kroz njegov lik karikirao Nerona.[422] Sličan opis kao Dionovo prisilnog zaustavljanja smijeha tokom Komodove gladijatorske borbe, moguće je pronaći i u Satirikonu. Kada "tiranin" odlazi u wc, gosti se konačno mogu opustiti i pričaju o životnim problemima siromaštva i poreza. Po Trimalhionovom povratku, on prekida svu ostalu priču, kako bi izrekao razlog svoga zadržavanja u toaletu, a to su vjetrovi koju mu uzrokuje hrana, i nalaže svima da niko ne prigušuje svoju prirodnu potrebu. Trimalhion koji se ponaša kao da nema nikakav odnos sa svojom suprugom Fortunatom,[423] prekida tu barijeru odazivajući se na njezin smijeh:"*Smiješ se ti, Fortunata- ti, koja me noću znaš buditi od sna? (...) Meni vjerujte,*

[418] Juvenal, Sat. XI: 1-55, 83-84.
[419] Davie, 2011, 11.
[420] Begrson, I, 33- 34.
[421] Richlin, 1992, 194.
[422] Petronije: https://www.britannica.com/biography/Gaius-Petronius-Arbiter
[423] Carcopino, 1941, 185.

napuhivanje od vjetrova ide u mozak i uznemiruje čitavo tijelo. Za mnoge znam da su tako zaglavili dok nisu htjeli sebi priznati istinu.' Sa zahvalnošću odajemo priznanje njegovoj velikodušnosti i uviđavnosti i odmah zatim uzimamo jedan gutljaj za drugim da bismo na taj način prigušili smijeh."[424] Ovim je Petronije Fortunatu prikazao vulgarnom i nedostojnom bogatstva kojeg ima, a Trimalhiona komičnim zbog priče o degutantnoj temi dok ostali gosti jedu. Baš kao što se Dion nije smio nasmijati principsu Komodu, očito da ni oni nisu imali smjelosti da se nasmiju čak ni njemu, skorojeviću koji je nekada bio rob. Iz ovoga jasno proizilazi da su Rimljani bili svjesni da i sama gesta smijeha odiše superiornošću, a pošto su oni bili nižeg novčanog stanja od Trimalhiona, nisu nikako mogli biti superiorniji od njega koji nije bio plemenita roda.

Uloga šala u satirama predstavlja kreiranje atmosfere i 'safe place' za one koji se osjećaju van društvenih normi koje je rimski svijet nalagao. S toga prouzrokovanje smijeha je jedna vrsta otpora takvom načinu života i razmišljanju. Pjesnici okreću situacije u svoju korist, postavljajući se iznad njih kako bi prouzrokovali olakšanje neprihvatljivih normi. Slično se i danas zbijaju brojne šale na račun političkih lidera, društvenih pravila koje ostavljaju osobu u osjećaju neslobode i jedini lijek jeste otpor kroz slobodu govora.

Poezija

Iako su satire jedna vrsta poezije, postoji istančana poezija koja se ne može uvrstiti u satire, ali ni u druge literarne žanrove.[425] Kako bi se pravilno razumjela rimska lirika, potrebno je razumjeti da Rimljani nisu pericipirali pjesme onako kako se to danas čini, tj. kao estetski oblik izražavanja emocija. Oni su tome posmatrali više kao uobičajnu vrstu u kojoj mogu prema određenom pravilu, figuri, liku, brojki ispričati nešto što je zajedničkoj različitim vrstama pjesama. S toga, oni nisu težili da prenesu svoje emocije.[426] Riječ je o Katulovim,[427] Ovidijevim[428]

[424] Petronije, *Satirikon* XV- 47, 64-65.
[425] Richlin, 1992, 144.
[426] Hooley, 2007, 33.
[427] Iako vrijedan pomena zbog erotske poezije, Katulova poezija neće biti predmet obrade u ovome radu.
[428] Ovidije (*Publius Ovidius Naso;* 43. god. pr.n.e.- 17/18. god. n.e.) porijeklom je iz mjesta Sulmo iz zemlje Peligna- Pripadao je bogatoj porodici. U Rimu je stekao retosko obrazovanje, što je ostavilo dubog utjecaj na njegov pjesnički izražaj. Njegova rana djela su posvećena ljubavnoj tematici („*Amores*“, „*Heroides*“). Tokom Ilirskog rata, Ovidije je prognan na getsku obalu Crnog Mora. Razlozi su nepoznati, a sam Ovidije je napisao da je riječ o dvije krivice: pjesma i pogreška. Iako je u pjesmama izražavao žaljenje, August ga nikada nije vratio nazad, i umro je u progonstvu. U cjeloukupnom opusu ovog najznačajnijeg pjesnika Augustovog perioda, najznačajnije je djelo „Metarmofoze“ sa primjesom mitologije: Mesihović, 2015, 1402-1404.

pjesmama i Marcijalovim[429] epigramima koje slično kao i satire imaju tendenciju da ismijavaju. Njihovi stihovi se baziraju na istoj temi erotike. Koriste motiv boga Prijapa koji je zaštitnik plodnosti, prepoznatljiv po simbolu falusa. Poezija, slično kao i grafiti, ima tendeciju da direktno iskaže svoj naum, i na taj način prisili publiku da učestvuju u opscenom dijalogu.[430]

Ovidije je ostao upamćen po ironičnim stihovima, podsmijehu i ismijavanju. Ovidije u svojim pjesmama piše o odnosu između zaljubljenih što je oprečno Augustovim rigoroznim moralnim zakonima i protiv zakona preljuba. Ovaj naum je najupečljativiji u pjesmi „*Art armatoria*" tj. „*Umijeće ljubavi*" u kojoj Ovidije daje niz savjeta ljubavnicima. Pjesma je napisano elegantnim stihovima, sa primjesom duhovitosti. Ovidije se kasnije branio da je djelo poruga nižem sloju (kurtizane) na koje se ne protežu Augustovi zakoni. Prilikom čitanja jasno je da Ovidije misli Rimljanke iz višeg društva. S toga se vjeruje da je ova pjesma razlog Ovidijevog progonstva.[431] Glavna 'greška' je što on ohrabruje žene da varaju svoje muževe.[432]

Prikaz ljubavi se kroz pjesmu sve više pretvara u naivnu i stereotipnu osudu ženskog ponašanja. Ovidije se obraća muškarcima, kritizira žensku želju za poklonima, koje nikada ništa za uzvrat ne daju muškarcima, ismijavajući ih navodi da ni desetoro usta i toliko jezika ne bi bili dovoljni da objasne opake trikove kurvi kako ih on naziva.[433] Ovidije savjetuje muškarce da se smiju istovremeno kada to čini žena koju pokušava pridobiti, jer će kroz smijeh to lakše postići.[434] S druge strane, ismijava žene i savjetuje ih da se ne smiju ukoliko imaju krive zube.[435] Pokušava ih naučiti kako da se smiju. Poenta šale leži u činjenici da smijeh nije nešto što se može naučiti.[436] U cjeloukupnom djelu, Ovidije je kreirao mjesto gdje je svaka vulgarnost dozvoljena, gotovo kao da Ovidije mašta o takvoj realnosti. Kao što je učinio u „*Umijeće ljubavi*", Ovidije je u *Metarmofozama* uputio posebnu porugu bogovim. Odbacuje božansku mudrost stavljajući ih u

[429] Marcijal (*Marcus Valerius Martialis*, 1.3.cc 40- između 102. i 104. god. n.e.) porijeklom je Hispanac, gdje je stekao retorsko obrazovanje. Godine 64. dolazi u Rim, za vrijeme Neronove vladavine. Vjeruje se da su Seneka i Lukan bili njegovi prvi patroni. Kasnije je stekao niz moćnih prijatelja, kod princepsa Tita i Domicija od kojih je dobio određene privilegije. Napisao je kratke i precizne poeme, tzv. epigrame, te se smatra osnivačem modernog epigrama. ; Mesihović, 2015, 54-55.
[430] Richlin, 1992, 147-148.
[431] Mesihović, 2015, 1403.
[432] Ovidije navodi da bi kraljica mnogo puta pobjegla u šumu i razmišljajući kako da zadovolji svoga muškarca; Ovidije, *Ars Armatoria* I- 9, 8; Richlin, 1992, 218.
[433] lbidem, I-11, 13.
[434] Ibidem, I-3, 7.
[435] Beard, 2014, 158.
[436] Ovidije naglašava da bi trebale voditi računa da donja usna prekriva gornje zube i ne trebaju naprezati svoje usne, već napraviti ženstveni glas. Ovidije, Ars Armatoria, I-3, 7.

vulgarne situacije.[437] Često koristi smijeh za razlikovanje između smrtnika i bogova. Kroz smijeh su bogovi pokazivali svoju moć iznad smrtnika, a kada se smrtnici smiju to predstavlja prkos i uvijek bivaju kažnjeni.[438]

Kratke poeme (epigrami) doprinose drugačiju perspektivu koja je vrijedna analize. U sklopu V poglavlja znatno su korišteni Marcijalovim epigramima koji predstavljaju jedan od glavnih izvora za svakodnevni život u antičkom Rimu. Međutim potrebno je reći nešto više o samim epigramima kao pjesničkoj vrsti. Epigrami gube svoju prvobitnu svrhu nadgrobnog spomenika, i prerastaju u književni oblik. Postaje zastupljen za podizanje atmosfere tokom gozbi, recitiranjem, tokom praznika i sl.[439] Marcijal svoje knjižice epigrama piše povodom određenih praznika: najstarije sačuvane je posvetio princepsu Titu povodom otvaranja Koloseuma, sljedeće povodom Saturnalija (dvostisi su gostima poklanjani u vidu šaljive tombole), itd. Unutar dvanaest knjiga „*Epigrama*" koji sadrže 1561. epigram, Marcijal satirizira različite pojave u svakodnevnom životu: uzdizanje vlastitog pjesništva,[440] o patronima i klijenitima, princepsima, nevjernim muževima i ženama, parazitima, pijanicama, trovačima, nadriljekarima, diletantima i sl.[441] Zanimljivo da niz epigrama posvećuje određenim životinjama, hrani, ali i brojnim predmetima za svakodnevnu upotrebu kao što je pasta za zube, zvečka, svjetiljke, papuče i sl. Marcijal koristi Katulove i Ovidijeve motive, ali sa duhovitošću pridonosi novi 'twist'.[442] Naročito su dojmljivi epigrami koji se vežu za odnos patrona i klijenta. S obzirom da je Marcijal sam bio klijent, često je u stihovima izigravao siromaha, zbijajući šale na svoj račun. Istina da nije bio siromašan u pravom smislu te riječi, on je samo pokušavao da na ovaj način motiviše veću zaradu od svojih patrona.[443]

---

[437] Richlin, 1992,162.

[438] „*Boginja pije, a momče bezobrazno drsko se pred njom*
Stvori te se nasmije i boginji "lakoma!" reče.
Ona se uvr'jedi i sveg ne ispivši jošte napitka
Posu dječaka vodom i zrnjem, što je u njojzi.
Lice mu upije mrlje, a ruke, što dotad mu bjehu,
Pr'jeđu u krake, i ude prom'jenivši dobije rep još;
U oblik mali se stisne, da ne može škoditi mnogo,
I veličinom je manji od guštera malog."; Ovidije, Metarmofoze V-450:455, 106; Beard, 2014, 136-137.

[439] Bricko, 1998, 5-6.

[440] „*Kažu da neki pravnik moje napada pjesme.*
Saznam li koji je to, pravniče, tražio si grob!"; Marcijal, *Epigrami* I: 5.33, 56.

[441] Mesihović, 2015, 54-55.

[442] Richlin, 1992, 161.

[443] Bricko, 1998, 18.

Marcijalovo jadikovanje je posebno simpatično u sljedećem primjeru:

„Netko nedavno premjeri me, Rufe,
Kao trgovac robljem ili trener.
Kad me prouči, upre u me prstom:
'Ti si', reče mi, 'dakle, taj Marcijal
čije zločeste šale znade svatko
komu barbarsko sasvim nije uho?'
Ja se skromno nasmiješih, lako klimnuh,
priznajući da glavom taj sam čovjek.
'Zašto', upita 'nosiš loš ogrtač?'
Ja mu rekoh: 'Pa eto, loš sam pjesnik!'
To da pjesnik ne doživi i češće,
Rufe, dobar pošalji mi ogrtač!"- Marcijal, *Epigrami* II: 6.82, 84.

U ovom ali i u brojnim drugim primjerima, Marcijal domišljato pokušava izmanipulisati novac koji mu je potreban za pjesme koje svi hvale zbog „*zločastih šala*" koje poznaje svak koji nije barbarin. Ukoliko nije riječ o neskromnosti, iz ovoga proizilazi da su njegove šale rado bile prepričavane. Nasuprot Ovidija koji ženama savjetuje preljube, Marcijal kritikuje ženski nemoral i ismijava ga. Ovaj epigram je nastao u periodu vladavine Domicijana, koji je pokrenuo Augustove *Lex Julia* zakone:

„Otkad je Julijev zakon, Faustine, opet na snazi.
otkad je ponovno Stid kućama postao gost,
jedva je trideset dana prošlo, a možda i manje-
-Telezila u brak stupa već deseti put!
Udaja nije, već preljub, kad muževe mijenjaš po spisku!
Obična kurva je, znaj, manje uvredljiva stvar!"- Marcijal, *Epigrami* III: 6.7, 109.

Kritika se odnosi samo na (udate) žene, dok u posebnom nizu epigrama Marcijal na 'velika' usta čini slavu nemoralu i bludu. Štaviše namjerno upotrebljava psovke i proste izraze kako bi ismijao one koji ih u svojim pjesmama izbjegavaju. Često sebe stavlja u homoseksualne odnose, ismijava one muškarce sa kojima više nema odnose. Njegove kritike ženama su zastupljene uvijek: i kada ne prakticiraju bračne dužnosti ili kada to previše čine, ukoliko su starije žene, ukoliko su previše mršave ili prekrupne i sl. Fascinantan je njegov epigram o djevojci koja je pokorna da čini sve što muškarac od nje zahtjeva:

„S nekom raspusnom curom noć sam proveo cijelu:
teško da ikoja još takve gadarije zna!
iscrpljen ovim i onim zatražih na dječački način:
tek sam zaustio- već zahtjev je ispunjen moj!
Nešto još drskije tada zamolih uz zbunjeni smiješak:

prošao nije ni tren- zdušno je dala i to!
Ipak je ostala čista: al s tobom Eshile, neće
ako joj za taj dar prijedlog zadovoljiš njen!"- Marcijal, *Epigrami* VI: 9.67, 336.

Nije jasno na šta se misli pod „*čista*“ ili „*prijedlog zadovoljiš njen*“, ali se vjeruje da je riječ o nekim seksualnim porivima koji nisu bili dostojni slobodna čovjeka, ali jesu Eshilu.[444] U epigramu se uočava da je svojom pokornošću postidila i samog pjesnika, što se jasno vidi u stihu „*uz zbunjeni smiješak.*“[445] Pjesnik se osjeća nadvladanim, što je u kontrastu sa ostalim epigramima gdje diči svoje vještine, odbija često one koje ga gotovo mole da stupi u odnos sa njima pa čak i brak.

S obzirom da je riječ o kratkoj vrsti pjesme, pjesnik ima prednost direktnijeg i smjelijeg 'napada' negoli u drugim literalnim oblicima. Najveći broj šala iz antičkog Rima je sačuvan u ovom obliku, koji nalikuje na viceve. Šala je u prvom planu, što je suprotno od satira ili drugih oblika kod kojih je humor sporadičan i često formiran od komplikovanijih izraza. Oblikom, načinom izražavanja (koje je primjereno svakodnevnom banalnom govoru), kao i kritičkim duhom gotovo da podsjeća na moderne 'tweetove'. Može se reći da su epigrami najsličniji oblik onoga što podrazumjeva savremeni humor, pa su mnoge šale u epigramima najduhovitiji oblik za analizu. Na to svakako utiče i Marcijalov stil pisanja i smisao za humor.

Sa Marcijalovim epigramima završava se ovo poglavlje koje je sistematiziralo humor na književnom polju najzastupljenijih vrsta: komedija, satira i poezije. Svakako da unutar ove analize nisu bila obrađena sva djela koja imaju potencijal za proučavanje humora, poput: Vergilijevog spominjanje Venerinog osmijeha u Eneidi, ili jedine sačuvane novele „*Zlatni magarac*“ od Apuleja i sl. Izabrana su djela koja u svojoj suštitni teže ka humoru, i nude novu perspektivu u proučavanju istog. Zajedničko ovim djelima je ismijavanje/poruga i dvosmislenost koja su najviše zastupljena. Osjećaj superiornosti, elite iznad siromašnih, ali i siromašnih između sebe uvijek pronađu nekog nad kojim se osjećaju superiornije, predstavlja glavni oblik ismijavanja. Glavni trag u historiji koju humor ostavlja iza sebe jeste da obilježi osobu koja je bila predmet poruge i poslije njegovog života. Šala se prepričava, učinjena poruga postaje glavna karakterna osobina.

Neizostavna je činjenica da su autori također zbijali šale i na svoj račun. Osnova svrha komedija je bila da pruži zabavu publici, s toga je publika nekritički gledala određeni pozorišni

[444] Bricko, 1998, 336.
[445] Marcijal, *Epigrami* VI: 9.67, 336.

komad, a ne iz perspektive analize istih. Autori djela su nastojali da pronađu polja koja su zajednička svima i da drugima skrenu pažnju na humorističnu stranu određenih pojava. Trebalo je imati smjelosti igrati ovako opasnu igru, naročito u primjerima kada su princepsi bivali ismijavani. Henderson smatra da je utjecaj komedije, satira i drugih komičnih vrsta bio u uskoj vezi sa svakodnevnim govorom. Iz toga razloga je to poimano za ozbiljan čin i posmatrano slično kao politički napad.[446] Oni su nastojali da to čine u podobno vrijeme za to (poslije smrti princepsa). Svakako nije uvijek bivalo tako, što potvrđuje Ovidijevo progonstvo u egzil, ali činjenica da je humor toliko mogao utjecati u određenim situacijama, pa čak i na živote stvarnih ili fiktivnih likova, zasigurno ostavlja bez daha.

[446] Wilkins, 1993, 46.

VII LJUBITELJ SMIJEHA

Čovjek sa lošim zadahom je konstantno gledao u nebo i
izgovarao svoju molitvu. Nakon kratkog pogleda
prema njemu Zeus pozva dole rekavši:
'Imaj malo milosti,
Imaš i podzemne bogove ako nisi znao!'"-
Philogelos, XV: 242, 29.[447]

Čovjek je svoju svakodnevnicu između ostalog provodio u osmišljavanju viceva, prepričavanju istih i sastavljanju zbirki viceva. Vicevi su oblik minijaturne verbalne umjetnosti osmišljene da izazovu smijeh.[448] Nije jasno kada su u historiji počeli bilježiti viceve, a naročito ko je napravio prvi vic. *Philogelos/* Φιλόγελως predstavlja najstariju zbirku viceva, koji su ostali sačuvani u nekoliko manuskripta od XI do XV stoljeća. Manuskripti se međusobno razlikuju po broju šala, odabiru riječi ili generalno šala. Filogelos sadrži 265 vica. Najveći dio potječe iz vremena Konstantina (vl. 306-337. god. n.e.), iako određeni dio je stariji par stoljeća.[449] Svijet još uvijek nije postao kršćanski. Jedan dio viceva se prepisuje nepoznatom Hijeroklu, a drugi dio također nepoznatom Filagriosu.[450] Moguće da je riječ o jednoj obrazovanoj osobi koja je zabilježila šta ljude motiviše na smijeh.[451] Riječ *Philogelos* označava "*lover of laughter*" ili "*ljubitelj smijeha*", što je samo po sebi parodija na tadašnje filozofske spojeve poput "*philo-sophos*" tj. "*ljubitelj mudrosti*", "*philo-timos*" tj. "*ljubitelj časti*".[452] Putem ovih naslova ismijani su svi oni koji previše ozbiljno shvataju svijet. Filogelos nije jedina knjiga sa vicevima u antičkom periodu, ali je jedina ostala sačuvana s toga je i najstarija. Pored toga što nude nekolicinu viceva, Ciceron i Kvintilijan sporadično spominju neke knjige viceva.[453] Kvintilijan za svog profesora Domicije Afera piše da je "*izdato nekoliko knjiga njegovih duhovitih šala."*[454] Već je rečeno da su Julije Cezar i August imali kolekciju viceva, a Ciceron je pisao da je on osmislio većinu viceva koje ljudi izgovaraju. U Plautovoj komediji "*Stiho*" postoji lik Gelasimus koji pokušava nučiti viceve iz knjiga koje prodaje na aukciji zauzvrat za večeru.[455] Međutim, nije jedino ova knjiga

---

[447] Philogelos, XV: 242, 29. Sličan je vic u kojem suprug sa lošim zadahom obasipa svoju suprugu sa poljubcima, mrmljajući 'Moja draga, moja Hero, moja Afrodito!' a ona mu odgovara 'Moj Zeuse, moj mrtvi bakalaru, er, moj užasni bože!'; Philogelos, XV: 232, 29.

[448] Brewer, 2000, 76.

[449] Postoji samo jedan vic koji je precizno datiran 21.04.248. god. n.e.; Bremmer, 2000, 21.

[450] Berg, 2008, 1.

[451] Beard, 2014, 194.

[452] Ibidem, 2.

[453] Berg, 2008, 2.

[454] Kvintilijan, *Obrazovanje govornika* VI- II: 42, 204.

[455] Beard, 2014, 202.

izazivala smijeh kod ljudi, već su tu brojne komedije ili Marcijalovi "*Epigrami*" koje je u neku ruku moguće tretirati kao 'zbirku viceva'.

Prilikom kreiranja viceva vodi se računa da vic razumiju svi društveni i starosni slojevi, s toga tema mora biti popularna među stanovništvom. Iz toga razloga se biraju stereotipne predrasude. U sklopu od 265 viceva pobrojani su: *Scholastico* (br. 103), Istinski pohlepni (br. 6) Apsurdni Abderani (br. 18), Blesavi Sidonjani (br. 12), Pametnjakovići (br. 15), Ludaci iz 'Kyme' (br. 29), Usijana glava (br. 13), Glupani (br. 10), Kukavice (br. 7) , "Ljenčuge"[456] (br. 3), Ljubomorni (br.3), "Žderonje"[457] (br. 8), "Pjandure" (br. 4), *Halitosis*[458] (br. 12), Najduži vic (broj u Filogelosu: 243),[459] Nestašne žene (br. 2), Ženomrzci (br. 4), Random (br. 16). Iz naslova je vidno da su ismijane određene negativne osobine kod ljudi kao što je: loš zadah, kukavičluk, glupost, lijenost, ljubomora i sl. Samo par viceva se veže za porodične odnose.[460] Iznenađujuće da je premalo viceva koji se odnose na žene, na što je također Jan Bremmer skrenuo pažnju.[461] Iako su vicevi bazirani na jasno određene teme, oni nude podtekst, kao što čine i savremeni vicevi.

Sigmund Freud viceve grupiše na: nedužne šale (same po sebi smiješne), neprijateljske (agresivne) i bestidne šale (eksponiranje).[462] Generalni cilj viceva je da provociraju neke teme koje se posmatraju kao taboo, kao što Bricko kaže: "*Nije nužno pozivati se na Freudovu teoriju dosjetke da bi se ustanovilo kako bez tabua i njihova kršenja, bez posvećenih konvencija i njihova zaobilaženja nema ni vica.*"[463] Putem njih moguće je 'ući' u svijet mašte, razmišljanja, prije svega rimske kulture i njihove svakodnevnice. Indirektno otvaraju brojna pitanja, ali i odgovore koji

---

[456] Pežorativni izraz za lijenu osobu. Najbolje odgovara engleskom prevodu: *Slow studies*.
[457] Pežorativni izraz za osobu koja konzumira obilne količine hrane. Najbolje odgovara engleskom prevodu: *Gluttons*.
[458] Latinski izraz za loš zadah.
[459] Vic slijedi proždrljivca koji je bio pozvan kod prijatelja na žetvu grožđa, koji je pohlepno jeo smokve i grožđe. Jedne noći je imao stomačne grčeve i sanjao je kako je njegov prijatelj sjedio na smokvinom drvetu i pozvao ga je da dođe i da jede smokve. Kada je stao ispod svog prijatelja, on je izvršio nuždu na njemu. A on sam u snu ima dijareju i uništi postelju. Probudi se promjeni posteljinu i ode nazad na spavanje. Opet sanja isti san u kojem njegov prijatelj vrši nuždu na njega sa smokvinog drveta. Proždrljivac ga pogleda i govori mu 'Želiš napraviti budalu od mene ponovo, tako što vršiš nuždu na mene odozgo kako bih ja morao ponovo sklanjati posteljinu. Ali ovaj put me nećep prevariti. Prvo ću izvršiti nuždu pa ću se onda popeti gore. I tako i ovaj put on ukalja posteljinu.Philogelos, XVI: 243, 30.
[460] Jedan vic ukazuje na kazne koju su šegrti primali od svojih učitelj. Nespretni šegrt je dobio naredbu od strane svoga šefa da vlasniku brijačnice da manikir. Šegrt počne plakati i vlasnik brijačnice ga upita zašto plače, na što mu šegrt odgovara 'Plačem iz straha. Vidiš ja ću ti odrezati nokte i oni će početi krvariti i moj šef
će mene pretući'; Ibidem, VIII:200, 26. Zapravo batine od strane roditelja, učitelja su bile česte u Rimskom svijetu, o čemu svjedoče izvori.; Toner, 2009, 69.
[461] Bremmer, 2000, 2.
[462] Freud, A:II, 72.
[463] Bricko, 1998, 34.

istraživači pokušavaju pronaći u drugim izvorima. Npr. istraživanje svakodnevnice ‘običnog’ čovjeka kroz viceve o hrani, konjima, vodi (uzimanje vode iz bunara, toalet i banje), putevi, odnosi između određenih društvenih struktura ili porodični odnosi, odnos prema smrti, i sl. Naročito su intrigantni vicevi koji u sebi uključuju snove što indicira na sujevjernost Rimljana koji ih nastoje protumačiti. Ovi vicevi jasno dokazuju tvrdnju da su Rimljani najviše težili “punch-lines” odnosno ‘štosu’/ poenti vica radi boljeg efekta. Kvintilijan naglašava da se “*efekat jedne šale ne zasniva se na razumu, nego na osjećanjima, koje je teško, štaviše gotovo nemoguće, opisati.”*[464]

Najveći broj viceva koji zauzimaju prostor od pola knjige se odnosi na *Scholastico* tj. profesore/studente. *Scholastico* je neko ko predaje ili sluša predavanja. On je pendantan student, advokat ali i profesor. Barry Baldwin ga je preveo “*The Egghead*”.[465] U ovim vicevima profesori/studenti su predstavljeni kao “brži od pameti” sa kojom se toliko razmeću, glupi i plitki, nesposobni u obavljanju primarnih segmenata života. Primjera je bezbroj. Neki koji su subjektivno odabrani: Glupana *scholastica* farmer obavještava da je rijeka preuzela njegovo cijelo vlasništvo, na šta on odgovara ‘Nije fer! Tužit ću je’[466] ili Glupan *scholastic* nakon što je sanjao da je stao na ekser je zamotao stopalo, njegov kolega ga je upitao zašto to čini i kada je saznao razlog rekao je ‘Nije ni čudo pa nas zovu glupanima! Pa zašto spavaš bosih nogu?’[467] ili U svađi sa svojim ocem, *scholastico* pretjeruje i govori svome ocu ‘Ti ušljivi čovječe, zar ne vidiš kako si nefer isponašao prema meni? Da se nisi rodio, naslijedio bih dedinu zemlju!’[468] Jan Bremmer smatra da preveliki broj viceva na račun scholastica i ljekara ukazuje na njihovu poziciju u društvu i postavlja ih na sredinu. Na to je utjecao ljudski prezir prema intelektualcima.[469] S druge strane, Beard vjeruje da je upravo tolika količina viceva o scholasticima, zato što ih je scholastic zabilježio i ti vicevi su ga najviše nasmijavali.[470]

Smrt i ljekari

Pojedini vicevi se mogu okarakterisati savremenim izrazom kao “crni humor” ili morbidni vicevi. U *Filogelosu* najčešće se vežu za smrt npr. Dok je pijanica pio u kafani neko mu je donio

---

[464] Kvintilijan, VI- II : 6, 198.
[465] Bremmer, 2000, 21.
[466] Philogelos, I: 46, 11.
[467] Ibidem, I:15, 8.
[468] Ibidem, I:24, 9.
[469] Bremmer, 2000, 22.
[470] Beard, 2014, 194.

poruku da mu je žena umrla. Nakon što je ovo čuo rekao je konobaru 'Šefe zašto mi ne naspeš nešto od tih tamnih stvari?'[471] ili ubijanje npr. Dvojica glupih scholastico se žale jedno drugom što su im očevi još uvijek živi. Jedan od njih govori 'Zašto obojica ne bismo zadavili svoje očeve?' drugi odgovara 'Nema šanse, zar želiš da nas ljudi zovu roditeljubicama. Ali ako želiš da ubiješ moga, ja ću ubiti tvoga.'[472] Dva- tri vica se vežu za samoubistvo, dok su ostali većinom odnose na smrt bliske osobe simbolizirajući pokušaj Rimljana da se izbore sa smrću kroz humor. Gete je smatrao da se šale fokusiraju na naše probleme.[473] Vjerovatno je i ovo još jedan način kako da izliječe tugu, ali i strah od smrti, kroz vjerovanje da će smijeh djelovati apotropejski na čovjeka.

Strah od smrti je prisutan i kroz mnogobrojne viceve o ljekarima, koji su često glasnici loših vijesti. 'Bježanje' od ljekara je prisutno u vicu u kojem glupan *scholastico* ode kod svoga porodičnog ljekara i pokrivajući rukama lice, sakriva se iza zida. Njegov kolega ga pita zašto, on odgovara 'Toliko dugo nisam bio bolestan da me je sram suočiti se sa njim'[474] Oko tridesetak viceva se odnosi upravo na ljekare, s toga je to najviše puta spomenuta profesija u *Filogelosu*. Ljekari su u Rimskom svijetu bili cijenjeni, iako ne svi. Postojale su dvije vrste: liječnik filozof koji je bio cijenjen i liječnik zanatlija koji nije učio filozofiju i književnost, s toga je on imao status ravan oslobođenicima, strancima ili drugim profesijama poput pekara, frizera.[475] U grupi liječnika filozofa najviše se istakao Galen (*Aelius Galenus*, rođ. 129-199/217. god. n.e.) koji je potjecao iz bogate porodice. Njegov opus i doprinos medicini je enorman.[476] Mnoga pitanja o ljudskom tijelu je podvrgao analizama, a smijeh je bio jedan od njih. Galen u eseju koje na engleskom jeziku nosi naziv "*On Problematical Movements*" nastojao dokučiti zašto se ljudi smiju? Smatra da mašta utiče na to da se osoba uzbudi prilikom razmišljanja o svome partneru, ali pitanje smijeha nije mogao razrješiti ovo vječno pitanje.[477] Ali ni Galenov intelekt, ni kontstantni doprinos ljekara u svakodnevnom životu, nisu uspjeli spriječiti Rimljane da osmišljavaju viceve na njihov račun. Štaviše, upravo zbog toga su šale i postojale.

[471] Philogelos, IV: 227, 28.
[472] Ibidem, I:13, 8.
[473] Freud, A- III, 68.
[474] Philogelos, I:6, 7.
[475] Schulten, 2002, 224.
[476] Mesihović, 2015, 1764.
[477] Beard, 2014, 23. S druge strane pokušavao je dokučiti zašto su majmuni ljudima smiješni, smatrajući da pokreti koji oni prave su jednaki ljudskim, te se ljudi zbog sličnosti smiju majmunima; Beard, 2014, 165-166.

Paul Schulten smatra da su vicevi o ljekarima prototip savremenih šala o svekrvama, aludirajući na zastupljenost ove profesije u humoru kako u Rimskom tako i u Grčkom svijetu.[478] U ovim vicevima 'punch-line' ili pežorativno rečeno 'štos vica' se gotovo uvijek veže za prikazivanje ljekara kao glupana, slično kao *scholasticos*. S toga u vicu gdje pacijent govori ljekaru da osjeća vrtoglavicu tek kada ustane, ali pola sata poslije se osjeća bolje, ljekar ga savjetuje da pričeka pola sata prije nego se probudi.[479] Schulten smatra da postoje dva razloga ovolikom broju viceva na račun ljekara. Prvi je strah od smrti, ismijavanje onoga čega ih je najviše strah[480] što potvrđuje Freudovo isticanje humora kao 'coping mechanism'. Marcijal se šali na račun ljekara na više mjesta u Epigramima. U Epigramu 6.31 Marcijal ismijava Haridema kojeg žena vara sa ljekarom, navodeći: "*Upoznat s time, mirno dopuštaš to. Smrt ćeš doživjeti zdrav!"*[481] Marcijal jasno povezuje ljekare i smrt. Ili navod iz Satirikona: "*Ipak je otišao na onaj svijet. Liječnici su njega upropastili; zapravo prije zla sudbina; jer liječnik nije ništa drugo nego samo utjeha za dušu*."[482] Drugi razlog prema Schultenu je pomenuta razlika između ljekara filozofa i ljekara zanatlija, moguće je da su ljekari međusobno zbijali šale na svoj račun. On također naglašava i initimnost između pacijentovog golog ranjivog tijela i intelektualnog ljekara.[483] Ismijavanje smrti se može povezati još učestalijim ismijavanjem deformiteta, ružnih tijela i bolesti.

Hefest i Afrodita[484]

Platon navodi da ružnoća, nesloga i nesklad idu ruku pod ruku sa ružnim riječima i ružnim osobinama, dok su drugačije kvalitete sestre dobrog karaktera punog vrlina.- Plato, III, 401.[485]

Estetika idealiziranje ljepote ubraja se u fenomene Grčkog i Rimskog svijeta. Ideal antike su bile simetrične proporcije tijela koje se mogu matematički izračunati. Bilo kakav oblik ružnoće preuveličavan je u grotesknu ružnoću bezgranične morbidnosti. Doživljena kao takva, ružnoća je bila predmet poruge u najširem spektru rimskog humora. Savremeni svijet smatra ismijavanje fizičkog izgleda za nemoralno, a naročito ismijavanje mana koje su prouzrokovane nekom bolešću.

---

[478] Schulten, 2002, 223.
[479] Philogelos, I:3, 7.
[480] Schulten, 2002, 225.
[481] Marcijal, *Epigrami* VIII: 6.31, 331. Ili npr. "*Nekoć doktor bio, a pogrebnik sad je Diaulo. Pogrebnik obavlja sad liječnikov prijašnji rad.*"; Marcijal, *Epigrami* V: 1.47, 204.
[482] Petronije, *Satirikon* XV: 42, 57.
[483] Schulten, 2002, 225-227.
[484] Aludira se na ljepotu Afrodite i ružnoću Hefesta koji su prema Grčkoj mitologiji bili u ugovorenom braku.
[485] Eco, 2007, 33.

U antici tijelo nije bilo samo tijelo, ono je iza sebe krilo zasebnu simboliku. Rimljani su ovo ismijavanje posmatrali apotropejski, te gotovo kao dobro djelo.[486] Pretpostavljali su da vanjski izgled sugerira moralni karakter te osobe,[487] baš kao što je delfsko proročanstvo ukazalo: "*Najpravednije je najljepše*."[488] Petronije se ovako izrazio: "*pogađam iz lica karaktera ljudi i kad vidim čovjeka kako šeće, ja znam šta misli."[489]* Vjerovalo se da neko ko počini jedan grijeh da je u stanju učiniti bilo koji drugi.[490] Ovakav oblik ismijavanja je najzastupljeniji kod principsa, oratora i kod 'običnog' čovjeka. Osobine koje su ismijavane od strane oratora su: crvena kosa, gubitak kose, bolesti, nizak stas, velik i debeo vrat, otok tijela, zadah iz usta.[491] Ciceron u *Govorniku* smatra da su i za govornika "*ružnoća i tjelesne mane dosta zgodna građa za zbijanje šala."[492]* Shodno tome, Galen je pisao u "*De usu partium"* kako se smijao svome pacijentu koji ima *pherenitis* (delirijum glavobolje, melanholiju). Pacijent je tražio novac u svojoj kući, a novac je bio u njegovom džepu.[493] Korištenje maski u teatru aludira na ismijavanje moralnih karakteristika, jer glumac nosi masku koja prikazuje određeni karakter. Određeni lik je mogao biti smiješan samo zbog maske koju nosi. Nasuprot opšteprihvaćenom poimanju ljepote u antici, Plutarh je smatrao neumjesnim pojedine šale o fizičkom izgledu. Prema Plutarhu je u redu 'zbijati' šale na račun dugog nosa, ali ne i na račun neugodnog mirisa tijela. Dobrodošla je šaljiva primjedba o sljepoći, ali ne i šale na račun sljepoće ili grbavog tijela.[494]

Henri Bergson nastoji objasniti zašto dolazi do ismijavanja izgleda pojedinca, gdje dolazi do zaključka da "*može postati smiješna svaka nakaznost koju bi dobro sazdan čovjek mogao vještački da izvede*".[495] U radu je već navedeno par mjesta u kojima se humor zasniva na ismijavanju fizičkog izgleda tj. nemorala te osobe. Marcijal je posvetio mnogo epigrama u kojimadirektno ismijava izgled određene osobe. Najčešće se odnosi na pokvarene zube,[496] loš

[486] Smijehom na račun osobe koja ima mentalne probleme ili fizičke nedostatke nastojalo se pomoći osobi da se izbori sa tužnom realnošću svoje bolesti.; Kazantzidis i Tsoumpra, 2018, 276.
[487] Corbeill, 1996, 99.; Clarke, 1997, 18.; Kazantzidis i Tsoumpra, 2018, 274.
[488] Eco, 2004, 37.
[489] Petronije, XVI: 126, 212.
[490] Richlin, 1992, 98.
[491] Clarke, 1997, 18.
[492] Ciceron, II:59-239, 189.
[493] Kazantzidis i Tsoumpra, 2018, 282.
[494] Schulten, 2002, 215.
[495] Bergson, I, 18.
[496] "*Četiri zuba si imala, Elijo, pamtim li dobro.*
Kašalj je izbio dva, drugi preostala dva.
Sada bezbrižno možeš po čitave kašljati dane;

zadah,[497] starice,[498] ćelavost,[499] itd. Marcijal na jednom mjestu čak upozorava staricu da se ne smije jer pokazuje svoja tri zuba, s toga ona mora "*izbjegavati (moraš) smiješne mime, raspuštenije zabave također; sve što šalom golicavom i zgodnom usne tjera na svima vidljivi osmijeh! (...)"*[500] Naročito je interesantno ismijavanje od strane satiričara Lukijana u djelu "*Alexander*" u kojem on ismijava "Božijeg čovjeka", odnosno kršćanina: njegova kosa nije prava, nosi periku- samim tim je izgubljen njegov kredibilitet. U koliko je njegova kosa lažna, šta je sa njegovim uvjerenjima? Cjeloukupna 'nova' religija je predmet ismijavanja u "*Alexander*u".[501] S toga je Lukijan plodonosan izvor za proučavanje humora u kasnoj antici, ali i humora spram 'drugog'.

Nastojeći da ismiju tuđi karakter kroz fizički izgled, oni najveći broj šala vežu za unutrašnjost čovjekovog tijela poput: znoja, zadaha, ćevalosti, ispadanje zuba i sl. Upravo se i vicevi u Filogelosu odnose na slične fizičke nedostatke poput ćelavosti i zadaha. Međutim, učestalije je ismijavanje deformiteta tijela poput hernije kada Abderanin vidi nekoga sa herniom kako se jedva penje uz bazen, a ovaj ga upita 'Zašto se tako nezasito proždireš? Očito je to puno više težine nego što možeš ponijeti.'[502] ili na račun osoba sa invaliditetima npr. kada je neko rekao senatoru usijane glave 'Zaista bih želio vidjeti te kada budeš slobodan na kratko' Na šta mu senator odgovori 'I ja bih volio tebe vidjeti kada si slijep i osakaćen'. [503] Poenta vica leži u senatorovom doživljaju riječi kratko kao čovjekove visine.

treći kad zakašlješ put, nikakvo ne prijeti zlo!"; Marcijal, V: 1.19, 202.

[497] "*Nikom ne nudiš svoju čašu, Horme.*
Nije oholost to, već ljudski obzir!"; Ibidem, V: 2.15, 206.

[498] "*'Stara sam!', tvrdi Cerelija, premda je mlada ko rosa.*
Gelijin starački glas kriješti: 'Curetak sam još!'
Teško je podnijeti jednu, Koline, kao i drugu:
prva te tjera na smijeh, druga ti ogadi sve!"; Ibidem, IV: 4.20, 141.

[499] "*Rijetke navlačiš vlasi s obje strane,*
pa široko prostranstvo sjajne ćele
skrivaš, Marine, kosom iznad uha.
Ali nasilnik vjetar razmiče ih:
već se vraćaju i sa starog mjesta
golu lubanju kovrčama krune!
Misliš: to su Spendofor i Telesfor,
a među njima Cidin rob Hermerot.
A da vlastitu starost lijepo priznaš,
da ne izgleda više da si trojstvo?
Kosmat ćelavac? Nema većeg rugla!", Ibidem, IV: 10.83, 182.

[500] Ibidem, IV:2.41, 136.

[501] Gilhus, 1997, 59-62.

[502] Philogelos, V: 119, 18.

[503] Ibidem, VII:195, 26.

Šale na račun ćelavosti su bile učestale u mnogim šalama na Cezarov račun, ili prilikom ismijavanje elite, ali i običnog čovjeka. Moda je mijenjala historijske ere, ostavljajući karakterističan trag iza svake epohe. U Rimskom svijetu, frizure su izražavale društvenu poziciju pojedinca. Frizura je posmatrana kao erotični i atraktivni dio ženskog tijela. Muškarci su izbjegavali dugu kosu i bradu kako se ne bi povezivali sa barbarima (Hadrijan je ponovo uveo bradu u modu).[504] Koliko je važna kosa za rimski svijet, ukazuje činjenica da su putem nje i brade pokazivali svoju žalost. Svetonije navodi da je August poslije katastrofalnog poraza u Germaniji "*od žalosti pustio bradu i kosu*."[505] Isto je učinio i Kaligula nakon smrti drage sestra Druzile.[506] Imajući u vidu ovakvu rimsku perspektivu o kosi i bradi, nije ni čudo pa su postojale brojne šale na račun ćelavaca za kojeg se nije moglo reći da li pripada eliti jer ćelav. U Filogelosu se nalazi vic u kojem glupan *scholastico*, ćelavi muškarac i frizer se zadese na putu skupa. S obzirom da su prenoćili u blizini, složili su se da će jedan od njih ostajati budan svaka četiri sata kako bi čuvao prtljag. S obzirom da je frizer bio prvi na smjeni iz dosade je uzeo i ošišao na ćelavo *scholastica* dok je spavao. Ubrzo je došlo njegova smjena, a on se počeša po glavi prilikom buđenja i progunjđa 'Kakav idiot je onaj frizer! U potpunosti je pogriješio trebao me je probuditi a umjesto mene probudio je ćelavca.[507] Plutarh također prenosi vic koji je moguće pronaći u Filogelosu: Kada je čovjek bio upitan od strane frizera kako želi biti ošišan, on mu je odgovorio 'U tišini'.[508] U Satirokonu kosa se tretira kao "jedini ukras ljepote" koja kada čovjek oćelavi "*smije se osmuđena ravnina ćele kad su joj zatrte dlake. O prevarena prirodo bogova: koje si prve dala radosti našemu životnom vijeku, njih prve oduzimaš.*"[509]

U Filogelosu nema mnogo primjera gdje je ismijano nečije ime, osim ovog očitog primjera: Rodio se sin scholasticu. Kada su ga ljudi pitali kako će ga nazvati, on im je odgovorio 'Naditi ću mu svoje ime, a ja ću nastaviti biti ista osoba koja sam bio i dosada.'[510] Ipak šale na račun imena su bile česte u rimskom svijetu, a indirektno se mogu povezati sa šalama na račun karaktera neke osobe. Pojedinac je dobivao *cognomen* odnosno nadimak kojim su ismijane neke njegove 'značajne' fizičke i karakterne karakteristike, poput popularnih: *Brocchus* ("Zubat"), *Brutus*

[504] Mesihović, 2015, 1267-1268.
[505] Svetonije, Avg, 16.
[506] Ibidem, Kal., 32.
[507] Philogelos, I: 56, 12.
[508] Ibidem, V: 148, 21.
[509] Petronije, *Satirikon* XVI: 109, 173.
[510] Philogelos, I: 96, 16.

("Glupan"), *Caesar* ("onaj sa bujnom kosom"), *Cicero* ("Slanutak/Leblebija"), *Calvus* ("Ćelav"), *Crassus* ("Glupav"), *Nazica* ("Nosonja"), *Rufus* ("Riđokosi"),[511] *Silo* ("Prćastog nosa"). *Cognomen* se prenosio na njegove rodonasljednike, ali je postojao i 'obični' nadimak koji je pojedinac mogao dobiti tokom života.[512] Nadimci sa negativnim ili pežorativnim konotacijama bili su najviše raspostranjeni, ali i 'dugog vijeka trajanja'. Zapravo ismijavanje na osnovu nadimka je najprisutnije u oratorstvu, kada je tokom monologa orator nastojao poniziti svoju 'žrtvu' tako što će nasmijati druge kroz ismijavanje njegovog nadimka ili kreirajući novi. Corbeill koji je posvetio poglavlje ovome pitanju, smatra da oponent nije trebao ni govoriti porota bi već znala o kakvom karakteru je riječ.[513] Corbeill također smatra da je ovo izričito rimski fenomen, dok su Grci se morali truditi da kreiraju pežorativni nadimak u svrhu ismijavanja.[514] Prenošenjem cognomena na nasljednike, Rimljani su vjerovali da se prenosi i njegov moralni karakter. Cjeloukupna porodica je mogla ostati obilježena zbog incidenta jednog člana.[515] Zanimljivo da Ciceron nije želio da promjeni svoje ime, iako su ga prijatelji savjetovali da to učini ukoliko želi uspjeti u politici. Plutarh koji je to zabilježio, dalje prenosi kako se Ciceron šalio na svoj račun prilikom darivanja srebrenine bogovima, tako što je dao da se pored njegovog nomena i praenomena ugravira slanutak.[516] Nadimak nije nužno morao konotirati na negativne osobine kako bi na osnovu njega osoba bila ismijana. Tako je Ciceron ismijao Publija Klodija čiji je nadimak bio *Pulcher* tj. Lijep, rekavši da će mu pružiti ogledalo kako bi shvatio da je daleko od Pulchera. [517] Ovo nije bio rijedak slučaj da Ciceron koristi 'pozitivan' nadimak kako bi kroz dvosmislenost ismijao svoga protivnika. I to je činio čak i kroz svoju privatnu korespodenciju. Nije bila rijetkost da pojedinac promjeni svoj *cognomen* naročito ako se bavio politikom. Time je 'mijenjao' svoj karakter.[518]

Sve od Romula i Rema pa do Bizanta, postojale su različite vrste šala. Paganski Rim i onaj kršćanski znatno su se razlikovali u poimanju života, a samim tim i humora. Moral je igrao važnu ulogu u promjeni smijeha. Dok su Rimljani smatrali moralnim ismijavati fizički izgled iz razloga što su fizički nedostaci bili uzrok nemorala neke osobe, sa kršćanstvom je umanjeno ismijavanje

[511] Kroz ismijavanja crvene kose, Rimljani su je povezivali sa barbarima; Corbeill, 1996, 86.
[512] Mesihović, 2015, 996-998.
[513] Corbeill, 1996, 74.
[514] Ibidem, 75.
[515] Ibidem, 76.
[516] Ibidem, 78.
[517] Ibidem, 79.
[518] Ibidem, 80-98.

fizičkog izgleda. Nametnuli su vjerovanje da je sve od Boga lijepo.[519] Iako opšteprihvaćena ideja, ne treba generalizirati, jer je ovo pitanje zaokupljalo pažnju brojnih mislilaca. Papa Grgur Veliki (pontifikat: 590-604. god. n.e.) je tijelo definirao kao "*gnusni odjevni predmet duše*."[520] Međutim, u XVI stoljeću pojavljaju se mnoge knjige koje savjetuju zabranu smijanju fizičkim nedostacima.[521]

Neovisno od toga što pojedini vicevi ili šale savremenom istraživču mogu djelovati kao da su Rimljani imali manjak empatije, potrebno je izbjeći tu perspektivu i gledati na ove viceve iz perspektive Rimljana. Iz toga razloga određeni vicevi nisu smiješni ili su nejasni zbog konteksta vremena u kojem su nastali. Savremeni svijet ne dijeli iste probleme sa antičkim, niti dijeli isti mentalitet. Bez obzira na razlike postoje i sličnosti. Enorman je broj viceva koji ne samo da su smiješni, već slični 'postoje' kroz stoljeća u različitim oblicima. Jednak vic iz Filogelos je moguće pronaći u izmijenom obliku u savremenom svijetu, npr. vic u kojem je nekopetentni učitelj upitan kako se pravilno upotrebljava dva ili ta dva? Kako bi odgovorio on jednostavio ispruži svoju ruku pokazujući dva prsta.[522] Navedeni vic podsjeća na savremenu šalu u kojem konobar rimskom vojniku donese dvije krigle piva, nakon što mu je Rimljanin rukom pokazao "V". (Slika 14.)

Moguće da su određeni vicevi smiješni, jer je prevod prilagođen čitatelju. Ovo je vjerovatno razlog i zašto određeni vicevi nisu smiješni, jer kao što Brewer navodi pisani oblik dekontrekstualizira šalu, lišava joj punu emocionalnu snagu.[523] Činjenica da su vicevi iz Filogelosa bili više puta prepisani u srednjem vijeku, ukazuje na vijek trajanja viceva, koji su iz perioda antike i dalje bili smiješni u srednjem vijeku. Međutim, ne treba generalizirati, jer na osnovu viceva nije moguće dekonstruirati smijeh publike. Nepoznanica je koji su vicevi bili smješniji, a koji nisu uspjeli, te ko se tačno smijao njima. Pojedini vicevi su više puta ponovljeni u različitim knjigama, što je indikacija da su vjerovano oni bili i najsmiješniji. Treba imati na umu da su uključene različite društvene strukture i osobine. Mogućnost da je *scholastico* najviše zastupljen jer su scholastici kreirali ovu zbirku, ukazuje da se pojedinac najviše smije vicevima u koji reflektiraju njega i njegova razmišljanja. Vicevi su refleksija pojedinca, grupe i vremena u kojem su nastali.

[519] Eco, 2007, 43.
[520] Le Goff, 2000, 41.
[521] Schulten, 2002, 214.
[522] Philogelos, VIII: 196, 26.
[523] Brewer, 2000, 76.

VIII ZAKLJUČAK

„*Perhaps, even if nothing else today has any future, our laughter has a future*“- Friedrich Nietzsche[524]

Rimski svijet je ispunjen različitim fenomenima u koje se ubraja i humor. Humor kao odraz moći, humor kao oružje, humor kao lijek, humor kao prirodna emocija. Rimljani su pridavali poseban značaj duhovitosti koja je ulazila u okvire obrazovnog sistema. Za Rimljane je humor gotovo pa uvijek pozitivna emocija i odraz intelekta, iako ne u svakoj situaciji. Ciceron i Kvintilijan ubrajaju u lakrdiju onu osobu koja se šali samo zarad šale ili se služi prostim humorom. Duhovitost je uzvišena, što je ironično jer se u XIX st. termin duhovitost koristio kao humor niže vrijednosti, odnosno lakrdija. Izrazito je važna činjenica da je rimski humor svojstven samo njemu, jer se znatno razlikuje od Grčkog svijeta koji humor češće posmatra negativno. Grci su izbjegavali ismijavanje, koje su također posmatrali negativno. Problematika rada leži u već navedenim brojnim činjenicama: problem stereotipnih izvora, sažeta historijska istraživanja, preuveličavanje pojedinih podataka, 'propaganda' i sl. Tema zasigurno nije monotona. Kroz istraživanje humora historičar se susreće sa mnogobronim aspektima rimske historije koje proučava istovremeno sa istraživanjem humora. Humor je predstavljen kroz pitanja moći, govorništva, seksualnosti, religije, društvenih odnosa, kroz biografije, komedije, satire, poezije, viceva, arheoloških nalaza i sl.

Posmatranje humora kao rimskog fenomena označava poređenje sa drugim fenomenima. Npr. kada se posmatra humor princepsa ili običnog čovjeka u nekoliko navrata smijeh je povezan sa tugom. Ili se smijeh odnosi na smrt, što u svojoj suštini odražava poglede Rimljana kako na smijeh tako i na smrt. Često se izbjegava govoriti o boli dok se analizira smijeh, jer se smijeh posmatra kao sinonim za sreću. Ovaj rad je opovrgnuo takvu percepciju, jer bez boli i straha nema ni smijeha. Samo po sebi je fenomen to što su sujevjerni Rimljani smijeh koristili u apotropejske svrhe tj. kako bi odbacili zle duhove. Ovim je direktno povezana negativna emocija sa smijehom. Naročito je zanimljivo da u sklopu elite gotovo pa nije moguće pronaći apotropejski smijeh, već se oni najviše služe ismijavanjem. Samo ismijavanje nije posmatrano za negativan čin, već sasvim suprotno. Štaviše i oni koji su predmet ismijavanja su prihvatali ismijavanje na svoj račun. Na taj način su Rimljani ostajali 'prizemni' i bili cijenjeni. Činjenica da su ismijavali i bogove ukazuje na

[524] Eagleton, 2019, 100.

to da ismijavanje nisu povezivali sa negativnim osjećanjima. Rimljani su jednostavno znali cijeniti dobru šalu i smisao za humora.

Vrsta humora koja je najzastupljenija između svih društvenih struktura i najprisutnija u izvorima, jeste dvosmislenost koju su definirali Ciceron i Kvintilijan. Dvosmislenost predstavlja očekivanje jednog, a dobije se nešto sasvim drugo. Ovakav zaključak može aludirati da je dvosmislenost bila jedna od osnovnih perspektiva o humoru i ona koja se najviše održala kroz historiju, a preteča je antičkog svijeta. Rimljani su kroz dvosmislenost gotovo pa 'kodirali' ljudsku intuiciju koja to prihvata za smiješno. I ostale vrste humora su prisutne u antičkom svijetu (ali ne pod ovim nazivima) poput ironije, crnog humora, praktičnih šala i sl. (Slika 15.)

Kroz srednji vijek i renesansu pa nadalje rimske šale su bile prepričavane uz česte modifikacije. Sličan vic u kojoj August pita mladića koji liči na njega, da li je dolazio u Rim, a on mu odgovara sa ne, ali je moj otac dolazio često, prepričan je i od strane Freuda sa u drugačijim likovima, ali ishod ostao isti. Savremenom čovjeku je takav vic smiješan. Ali zašto? Upravo zbog dugovjekovne tradicije prepričavanja viceva i uloge dvosmislenosti u humoru, Rimljani su ostavili neuništiv trag u ljudskoj civilizaciji. Oni su nas naučili kako da se smijemo. Sličan zaključak je donijela i Mary Beard. S toga pitanje da li humor može zastariti je diskutabilan. Na pojedine šale vijekovi historije i različiti mnogbrojni procesi nisu utjecali i te 'starije' šale su smiješne i dan danas. S druge strane, na pojedine rimske humoristične epizode osoba gotovo pa da ostane nijema, jer ne djeli iste probleme sa Rimljanima. Neovisno od toga, rijetki su izvori koji obrađuju humor za vrijeme dominata. Pronalaze se neki tragovi kod Makrobija, Amijana Marcelina i pojedinih satiričara, ali je to većinom kroz prizmu 'nove' religije kršćanstva. S toga je humor koji je prikazan u ovome radu primarno plod Republike i Principata.

Najveći doprinos ovoga rada jeste njegova sveobuhvatnost, jer je humor posmatran kroz kulturalnu historiju, historiju svakodnevnice, historiju mentaliteta, mikropovijest. Kroz prikazivanje princepsa prenaglašena je uloga moći i ljubavi prema zabavi. Počevši od princepsa rad je pažnju usmjerio ka običnom čovjeku, koji je često na margini povijesti. Pokušaj dekonstrukcije malenog čovjeka u velikom carstvu predstavljao je zahtjevan i inspirativan posao. Svakako da analiza izvora ne bi bila moguća bez sekundarne literature, prvenstveno kod vizuelnih prikaza gdje su korištene knjige Johna Clarke na čijim se interpretacijama zasnivao ovaj dio. Razvrstavanjem različitih društvenih struktura nipošto nije učinjeno kako bi se prikazale

hijerarhijske klase, već je to učinjeno zbog analize doprinosa humora od strane najrazličitijih kategorija ljudi. Analize ismijavanje 'drugog' od strane Rimljana, predstavlja intrigantno polje istraživanja i jedan od središnjih doprinosa ovoga rada. Također analize komedija, satira i pjesama predstavlja proširenje ovoga pitanja na polje književnosti. U konačnici pristup detaljnoj analizi viceva kroz prizmu rimskog poimanja lijepog i ružnog je sasvim novi. Rimljani su najčešće ismijavali tuđi izgled zbog toga što prema njima izgled sugerira moralni karakter osobe. S toga je opravdano ismijavati nedostatke neke osobe. Ovakvo ismijavanje je i više nego prisutno u savremenom svijetu, ali se na to gleda kao negativnu vrstu humora.

Pažljivim istraživanjem nastojalo se izbjeći utjecaj savremene perspektive ili maštanja. Također reakcija publike na određenu šalu je nejasna. S toga nije moguće odrediti koja je šala bila smiješnija od druge. Svakako da ovakva kvantativna analiza ne bi bila od pretjeranog značaja za historijsko istraživanje. Proučavati humor star desetak godina je dovoljno problematičan zbog procesa kroz koje društvo kontinuirano prolazi, samim tim proučavati humor iz antičkog svijeta je još izazovnije. Za daljnja istraživanja najviše što se može očekivati jeste kompletna studija o humoru u antičkom Rimu. Ipak fenomen humora odnosno smijeh nikada u potpunosti neće biti odgonetnut, zbog fluidnosti teme. Ali će zauvijek ostati zanimljivo i važno polje istraživanja historičara.

IX PRILOG RADU

Slika 01. Frans Hals, „*The Laughing Cavalier*“ (1624.) Primjer kako je smijeh vizuelno prikazan u XVII st. (Preuzeto iz.: Beard, 2014, 97.)

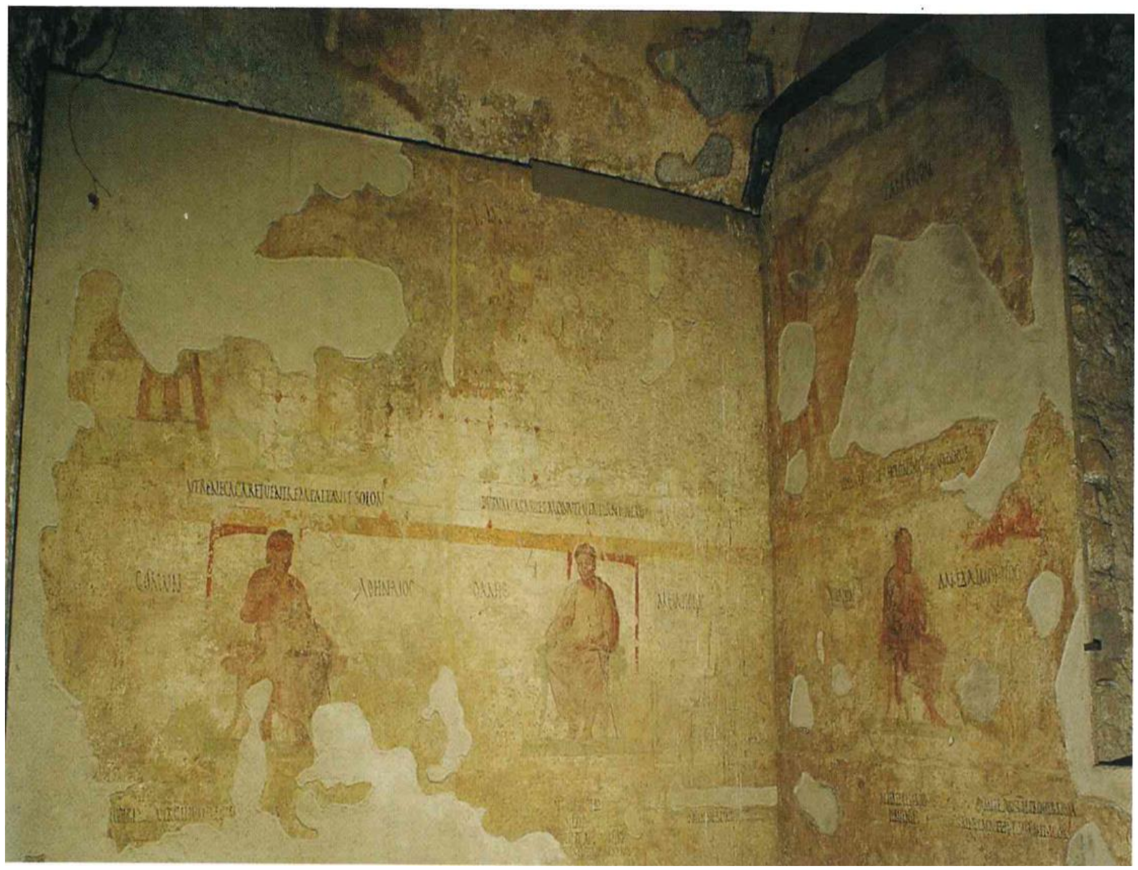
Slika 02. Rembrandt van Rijn, „*Rembrandt laughing*“ (1628.) (Preuzeto iz: http://www.getty.edu/art/collection/objects/263156/rembrandt-harmensz-van-rijn-rembrandt-laughing-dutch-about-1628/)

Slika 03. „CAVE CANEM“ (Preuzeto iz: Clarke, 2007, 56.)

Slika 04. „*Tavern of Salvius*“ (Preuzeto iz: Clarke, 2007)

Slika 05. „*Seven Sages*“ (Preuzeto iz: Clarke, 2007.)

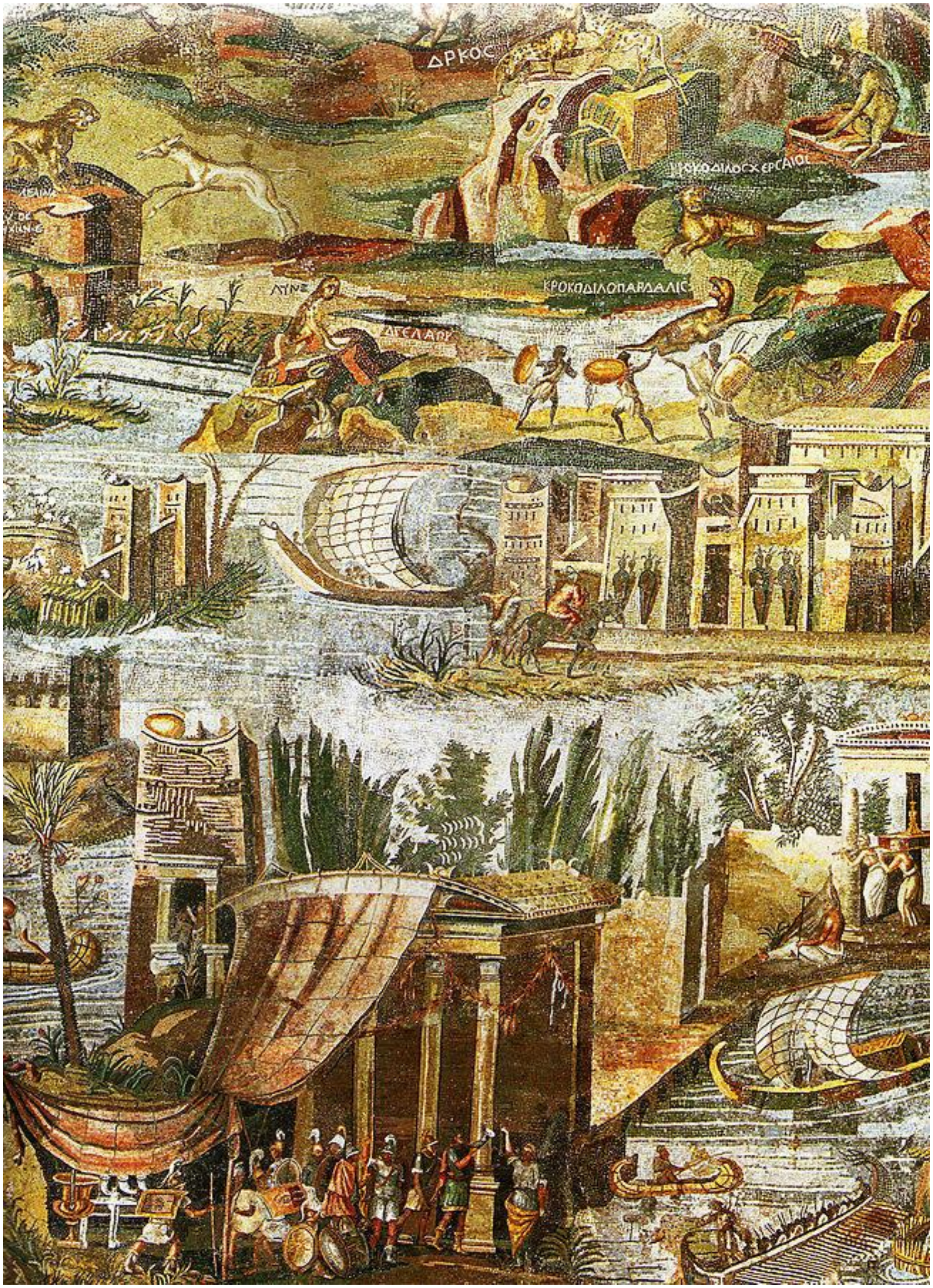
Slika 06. „*Rufust est*“ (Preuzeto iz: Clarke, 2007, 46.)

Slika 07. Mozaik prikazuje glumce i maske (Preuzeto iz: Mesihović, 2015, 849.)

Slika 08. Freska prikazuje scenu plesa i mima (Preuzeto iz: McDonald i Walton, 2007, 152.)

Slika 09. Detalj Palestrinskog mozaika koji prikazuje Egipćane
(Preuzeto iz: https://www.atlasobscura.com/places/nile-mosaic-of-palestrina)

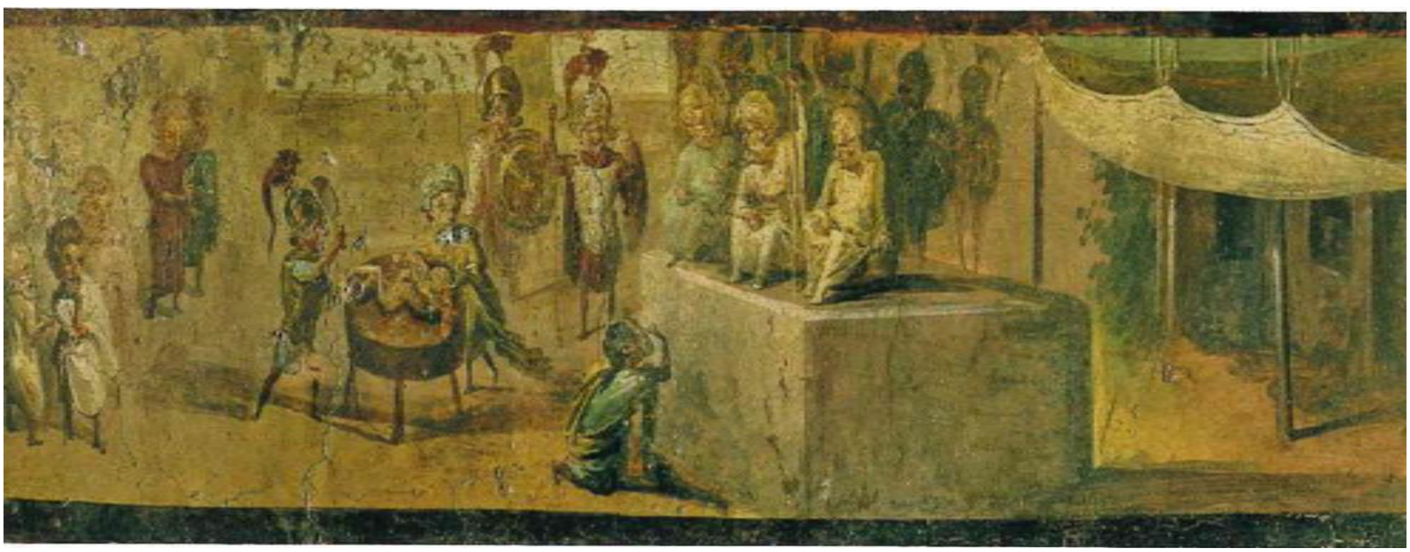
Slika 10. Detalj Palestrinskog mozaika koji prikazuje Egipćane
(Preuzeto iz: https://www.atlasobscura.com/places/nile-mosaic-of-palestrina)

Slika 11. Prikaz Pigmeja „*House of Bull*" (Preuzeto iz: Clarke, 2007.)

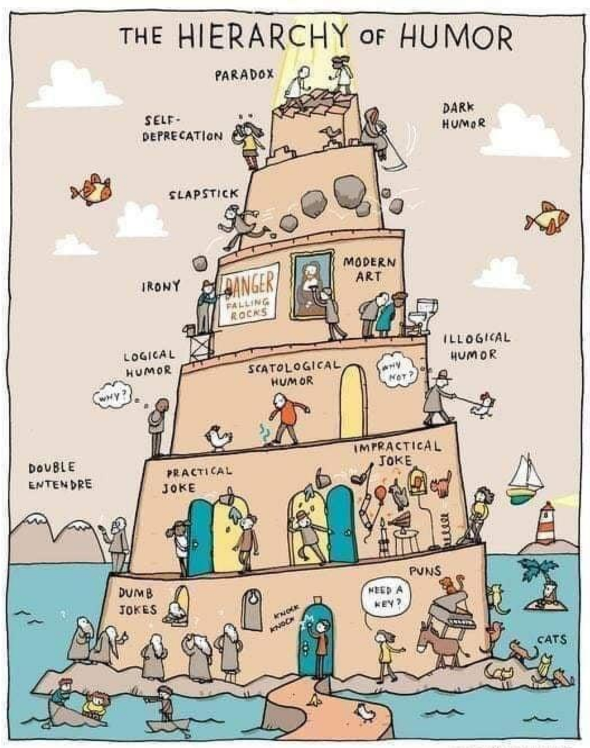
Slika 12. Prikaz Pigmeja „*House of Doctor*“ (Preuzeto iz: Clarke, 2007.)

Slika 13. Prikaz „*Judgment of Solomon*“ (Preuzeto iz: Clarke, 2007.)

Slika 14. Ilustrirani prikaz savremenog vica. Preuzeto iz:
(https://www.reddit.com/r/funny/comments/b2yy1v/a_roman_soldier_walks_into_a_bar/)

Slika 15. Prikaz „*Hijerarhija humora*“ putem kojeg se nastoji klasificirati humor. Preuzeto iz:
(http://www.incidentalcomics.com/2020/08/the-hierarchy-of-humor-from-2016.html)

X BIBLIOGRAFIJA

Izvori:

Historia Augusta 1991.: *“Historia Augusta”* Vol. I, David Magie, London: Harvard University Press.

Historia Augusta 1993.: *“Historia Augusta”* Vol. II, David Magie, London: Harvard University Press.

Marcus Tulius Cicero 1926.: *Cicero, “Philippics”*, Walter C. A. Ker, London: Harvard University Press.

Marko Tulije Ciceron 2002.: *Marko Tulije Ciceron, “O govorniku”*, Gorana Stepanić, Zagreb: Matica Hrvatska.

Marcus Tulius Cicero 2008.: *Cicero, “Selected Letters”*, P. G. Walsh, Oxford: Oxford University Press.

Dio Cassius 1955.: *Dio Cassius “Roman History”* Vol. IX (Knj. 71-80.), Earnest Cary, London: Harvard University Press.

Epiktet 1989.: *Epiktet „Obrasci volje i sreće“,* Danil Frtunić, Beograd: Grafoplast.

Quintus Horatius Flaccus 2005., *Horace,“The Satires, Epistles, and Ars Poetica”*, A. S. Kline, London: Poetry in Translation.

Marko Fabije Kvintilijan 1985.: *Marko Fabije Kvintilijan, “Obrazovanje govornika”*, Petar Pejčinović, Sarajevo: Veselin Masleša.

Juvenal 2011.: *Juvenal, “The Satires”,* A. S. Kline, London: Poetry in Translation.

Macrobius Ambrosius Theodosius 1969.: *Macrobius “The Saturnalia”*, Percival Vaughan Davies, New York: Columbia University Press.

Marko Valerije Marcijal 1998., *Marko Valerije Marcijal, “Epigrami”*, Marina Bricko, Zagreb: Matica Hrvatska.

Publius Ovidius Naso 2001., *Ovid, “The Art of Love”*, A. S. Kline, London: Poetry in Translation.

Gaj Petronije Arbiter 1986.: *Petronije Arbiter, "Satirikon ili Vragolaste Pripovijest*i*",* Antun Slavko Kalenić, Zagreb: Grafički Zavod Hrvatske.

Philogelos 2008., *"Philogelos: A Laugh Addict",* William Berg, PDF izdanje.

Plutarh 1988.: *Plutarh, Uzastopni životopisi* (III), Zdeslav Dukat, Zagreb: Itro August Cesarec.

Tit Makcije Plaut 1999.: *Tit Makcije Plaut "Škrtac",* Koloman Rac, Zagreb: Impressum.

Gaj Svetonije Trankvil 2014.: *Gaj Svetonije Trankvil, "Dvanaest rimskih careva"*, Nikola Šop, Beograd: Dereta.

Publije Terencije Afrikanac 1978.: *Publije Terencije Afrikanac "Komedije",* Vladeta Janković, Beograd: Srpska Književna Zadruga.

Web stranice:

Seneka na linku: https://www.gutenberg.org/files/10001/10001-h/10001-h.htm?fbclid=IwAR0PQOQ-jXk_xdeT2TP7R6WHGtVcJ-_-4hK26arwEO6qmxi2xWjjXREOHrk

Svetonije na linku: http://www.thelatinlibrary.com/suetonius/suet.terence.html

Savremeni izvori:

Mikhail M. Bakhtin 1984.: *Bakhtin, "Rabelais and His World" ("Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса"),* Jacques LeClercq, Indiana: Indiana University Press.

Henri Bergson 1958.: *Anri Bergson, "O smijehu" ("Le Hire")*, Srećko Džamonja, Sarajevo: Veselin Masleša.

Sigmund Freud 2013.*: Sigmund Freud, "Jokes and their relation to the unconsicious*, PDF izdanje.

Literatura:

BARDON 2015.: Adrian Bardon, *"The Philosophy of Humor",* North Carolina: Wake Forest Univesity.

BEARD 2014.: Mary Beard, *„Laughter in ancient Rome: On joking, tickling and cracking up"*, California: University of California.

BERRY 2009.: D. H. Berry, *"Cicero Defence Speeches",* Oxford: Oxford University Press.

BURKE 2004.: Petar Burke, "*What is cultural history*", Cambridge: Polity.

CAMERON 1993.: Keith Cameron, "*Humor and history*", London: Intellect Books.

CARCOPINO 1941.: Jerome Carcopino, *"Daily Life in Ancient Rome",* London: Penguin Books.

CLARKE 2003.b, John R. Clarke, *"Art in the Lives od Ordinary Romans- Visual Representation and Non-Elite Viewers in Italy (100 B.C.- A.D. 315)"*, Berkeley: University of California Press.

CLARKE 2007., John R. Clarke, *"Looking at Laughter: Humor, Power, and Transgression in Roman Visual Culture (100 B.C.- A.D. 250)"*, Berkeley: University of California Press.

CONNOLLY 2007.: Joy Connolly, "*The state of speech- Rhetoric and Political thought in Ancient Rome"*, New Jersey: Princeton University Press.

CORBEILL 1996.: Anthony Corbeill, „*Controlling Laughter- Political Humor in the Late Roman Republic*", Princeton: Princeton University Press.

DAVIE 2011., John Davie, *"Horace Satires and Epistles"*, Oxford: Oxford World's Classics.

DUCKWORTH 1994.: George E. Duckworth, *"The Nature of Roman Comedy-A Study in Popular Entertainment"*, Norman: University of Oklahoma Press.

EAGLETON 2019.: Terry Eagleton, „*Humour*", London: Yale University Press.

ECO 2004.b: Umberto Eco, *“Povijest Ljepote”*, Zagreb: Naklada.

ECO 2007.: Umberto Eco, *“On Ugliness”*, London: Harvill Secker.

EDWARDS 2007.: Catharine Edwards, „Death in ancient Rome“, London: Yale University Press.

FONTAINE 2009.: Michael Fontaine, *“Funny Words in Plautine Comedy”*, Oxford: Oxford University Press.

GILHUS 1997.: Ingvild Gilhus, „Laughing Gods, Weeping Virgins- Laughter in the History of Religion“, London: Routledge.

HALLIWELL 2008.: Stephen Halliwell, *„Greek laughter- A study of cultural psychology from Homer to Early Christianity“*, Cambridge: Cambridge University Press.

HALSALL 2004.: Guy Halsall, *„Humor: History and Politics in Late Antiquity and the Early Middle ages“*, Cambridge: Cambridge University press.

HARLOW I LAURENCE 2002.: Mary Harlow i Ray Laurence, *“Growing Up and Growing Old in Ancient Rome (A life cource approach)”*, London: Routledge.

HOOLEY 2007.: Daniel Hooley, *“Roman Satire”,* Oxford: Wiley Blackwell.

HUNTER 1985.: Richard L. Hunter, *“The New Comedy of Greece and Rome”*, Cambridge: Cambridge University Press.

KNAPP 2011.: Robert C. Knapp, *“Invisible Romans- Prostitutes, Outlaws, Slaves, Gladiators, Ordinary Men and Women (The Romans that History forgot)”*, London: Profile Books LTD.

L’astrange 1878.: A.G: L’astrange, „*History of English Humour with an introduction upon ancient humour”*, London: Hurst and Blackett.

LEIGH 2005.: Matthew Leigh, *“Comedy and the Rise of Rome”,* Oxford: Oxford Univesity Press.

LOVRIC 1998.: Michelle Lovric, *„How to Insult, Abuse and Insinuate in Classical Latin“*, New York: Metro Books.

MCDONALD I WALTON 2007.: Marianne McDonald i Michael Walton, *“The Cambridge Companion to Greek and Roman Theatre”,* Cambridge: Cambridge University Press.

MCKEOWN 2010.: J. C. McKeown, *“A cabinet of Roman Curiosities- Strange Tales and Suprising Facts from the Worlds Greatest Empire”,* Oxford: Oxford University Press.

MESIHOVIĆ 2015.: Salmedin Mesihović, “ORBIS ROMANVS”, Sarajevo: PDF izdanje.

MILNOR 2014.: Kristina Milnor, *“Graffiti and the Literary Landscape in Roman Pompeii”*, Oxford: Oxford University Press.

MORREALL 1983.: John Morreall, „*Taking laughter seriously*“, New York: State University of New York Press.

RICHLIN 1992.: Amy Richlin, “*The Garden of Priapus- Sexuality and Aggression in Roman Humor*”, Oxford: Oxford University Press.

ROD i FORD 2018.: Martin A. Rod i Thomas E. Ford, *„The psychology of humor an integrative approach“*, London: Academic Press Eldevier.

SEGAL 1987.: Erich Segal, *“Roman Laughter- The Comedy of Plautus”,* Oxford: Oxford University Press.

TONER 2009.: J. P. Toner, *“Popular Culture in Ancient Rome”*, Cambridge: Polity Press.

Naučni članci:

ATKINSON 1993.: “*Humor in Philosophy*”, u Keith Cameron, “*Humor and History*”, London: Intellect Books, 10-21.

BARDON 2005.: Adrian Bardon, *„The Philosophy of Humor“*, u „Comedy: A Geographic and Historical Guide“, Connecticut: Greenwood Press, 1-21.

BEARD 2015.: Mary Beard, „*Did the Romans laugh?“,* u Annales. Historie, Sciences Sociales, 579-596.

BERG 2008.: William Berg, „*Preface and Introduction of Philogelos: A Laugh Addict*“, u Philogelos, PDF izdanje, 1-7.

BRAUND 1993.: Susanna Braund, „*Paradigms of Power: Roman Emperors in Roman Satire*“, u Prir. Keith Cameron, „*Humor and History*“, London: Intellect Boos, 56-70.

BREMMER 1991.b: Jan Bremmer, „*Walking, standing and sitting in ancient Greek culture*“, u Prir. Jan Bremmer, „*A cultural history of gesture- From antiquity to the present day*“, Cambridge: Polity, 15-36.

BREMMER 2000.a: Jan Bremmer, „*Piadas, comendiografos e livros de piadas na cultura grega antiga*“ („*Jokes, Jokers and Jokebooks in Ancient Greek Culture*“), u Pri. Jan Bremmer, „*Uma historia cultural do humor“,* Portugal: Polity Press, 15-28.

BREMMER I ROODENBURG 2000.: Jan Bremmer i Herman Roodenburg, „*Introducao: Humor e Historia*“ („*Introduction: Humor and History*“), u Prir. Jan Bremmer and Herman Roodenburg, „*Uma historia cultural do humor*“ („*A cultural history of humor*“), Portugal: Polity Press, 8-15.

BREWER 2000.: Derek Brewer, *„Livros de piada em prosa predominantes na Inglaterra entre os seculos XVI e XVIII“ („Prose Jest- Books Mainly in the Sixteenth to Eighteent Centuries in England“*), u Prir. Jan Bremmer i Herman Roodenburg, „*Uma historia cultural do humor*“, Portugal: Polity Press, 76-95.

BRICKO 1998.: Marina Bricko, „*Epigram i Njegov Klasik*“, u Marko Valerije Marcijal, „Epigrami“, Zagreb: Matica Hrvatska, 5-46.

BURKE 2000.: Peter Burke, *„Fronteiras do comico nos primordios da Italia moderna“* (*„Frontiers of Comic in Early Modern Italy“*), u Prir. Jan Bremmer and Herman Roodenburg, „*Uma historia cultural do humor*“, Portugal: Polity Press, 53-66.

CAMERON 1993.: Keith Cameron, „*Humour and History*“, u Prir. Keith Cameron, *„Humor and history“*, London: Intellect Books, 5-10.

CARRELL 2008.: Amy Carrell, “*Historical views od humor*”, u Department of English University of Central Oklahoma, 1-18.

GRAF 1991.a: Fritz Graf, *„Gestures and conventions: The gestures of Roman actors and orator“*, u Prir. Jan Bremmer i Herman Roodenburg, *„A cultural history of gesture- From antiquity to the present day“*, Cambridge: Polity, 36-59.

GRAF 2000.b: Fritz Graf, *„Cicero, Plauto e o riso romano“ („Cicero, Plautus and Roman Laughter“*), u Prir. Jan Bremmer i Herman Roodenburg, *„Uma historia cultural do humor“*, Portugal: Polity Press, 28-36.

GUREVICH 2000.: Aaron Gurevich, *„Bakhtin e sua teoria do carnaval“* (*„Bakhtin and his Theory of Carnival“*), u Prir. Jan Bremmer and Herman Roodenburg, *„Uma historia cultural do humor“*, Portugal: Polity Press, 47-53.

KAZANTZIDIS I TSOUMPRA 2018.: George Kazantzidis i Natalia Tsoumpra, *„Morbid Laughter: Exploring the comic dimensions of disease in classical antiquity“*, u Illinois Classical Studies, Vol. 43, No. 2, 273-297.

LE GOFF 2000., Jacques Le Goff, „*O riso na Idade Media*“ („*Laughter in the Middle ages*“, u Prir. Jan Bremmer and Herman Roodenburg, „*Uma historia cultural do humor*“, Portugal: Polity Press, 36-47.

PEJČINOVIĆ 1985.: Petar Pejčinović, „*Predgovor: Marko Fabije Kvintilijan*“, u Marko Fabije Kvintilijan, *„Obrazovanje Govornika“,* Sarajevo: Veselin Masleša, 5-34.

PERKS 2012.: Lisa Glebatis Perks, „*The ancient roots of humor theory*“, u *Humor* 25-2 (2012), 119-132.

SCHULTEN 2002.: Paul Schulten, “*Ancient Humour*”, u Prir. W. Jongman i M. Kleijwegt, “*After the past: Essays in Ancient History in Honour of H. W. Plekt*”, Netherlands: Brill, 209-234.

STEPANIĆ 2002.: Gorana Stepanić, „*Rasprava o Govorniku: Ciceronova Summa Rhetorica*“, u Marko Tulije Ciceron, „O Govorniku“, Zagreb: Matica Hrvatska, 5-29.

THOMAS 1991, Keith Thomas, „*Introduction: A cultural history of gesture- From antiquity to the present day*“, u Prir. Jan Bremmer and Herman Roodenburg, „*A cultural history of gesture- From antiquity to the present day*“, Cambridge: Polity, 1-15.

TOWNSEND 2000., Mary Lee Townsend, „*O humor e a esfera publica na Alemanha do seculo XIX*“ („*Humor and the Public sphere in Ninettenth-Century German*“), u Prir. Jan Bremmer and Herman Roodenburg, „*Uma historia cultural do humor*“, Portugal: Polity Press, 128-143.

WARD 2017.: Matthew Ward: *„Laughter, Ridicule and Sympathetic Humor in the Early Nineteenth Century”*, u Studies in English Literature 1500-1900, Vol. 57, No. 4, 725-249.

WILKINS 1993.: John Wilkins*, „Abusive Criticism and the Criticism of Abuse“*, u Prir. Keith Cameron, *„Humor and History“,* London: Intellect Books, 41-56.

WITKIN 1993.: Robert W. Witkin, *„Irony and the Historical“*, u Prir. Keith Cameron, *„Humor and History“*, London: Intellect Books, 136-152.

Priručnici:

Enciklopedije:

ATTARDO 2014.: Salvatore Attardo*, „Encyclopedia of humor Studies*“, USA: Sage.

Rječnici:

COLMAN 2006.: Andrew M. Colman, „Oxford A dictionary of Psychology, Oxford: Oxford University Press.

Web stranice:

O Jacobu Burckhardtu: https://www.britannica.com/biography/Jacob Burckhardt/Works

Savremeni vic o Sokratu: https://www.reddit.com/r/Jokes/comments/1meqcn/socrates_on_jokes/

Petronije: https://www.britannica.com/biography/Gaius-Petronius-Arbiter

XI BIOGRAFIJA

Nejra Stovro je rođena u Sarajevu 17.06.1995. godine. Završila je osnovnu školu Mula Mustafa Bašeskija 2010. godine. U periodu od 2010-2014. pohađala je Srednju trgovačku školu u Sarajevu, smjer „Aranžer“. Dalje školovanje je nastavila 2014. godine, kada upisuje Filozofski fakultet u Sarajevu. Prvi ciklus studija je završila 2018. godine odbranivši dodiplomski rad na temu „*Žena u renesansi*“, stekavši titulu BA. Nakon toga upisuje drugi ciklus studija na istoimenom odsjeku, nastavnički smjer. Područje naučnog zanimanja Nejre Stovro je europska opća historija u svim razdobljima, sa akcentom na historiju svakodnevnice, kulturalnu historiju, historiju mentaliteta i gender historija.

U sklopu IV godine II ciklusa odsjeka za Historiju, prisustvovala je u periodu od 5-6. 12. 2018. godine na seminaru Memorial de la Shoah na temu: „*Comparing the Holocaus, Genocide and Mass atrocites“*. Tokom ljetnih raspusta je radila kao turistički vodič u Sarajevu preko online freelance stranice Tour guide. Lična interesovanja i hobiji se vežu za razne medije umjetnosti: slikarstvo, film, fotografiju i književnost. U skladu sa zaljubljenošću u književnost objavila je svoju poeziju na portalu za književnost i kulturu „*Strane*“ i na magazinu za filozofiju, kulturu i umjetnost „*Dunjalučar*“. Pored poezije na Dunjalučaru je objavila i svoj esej na temu: „*Propagandni nacistički filmovi“*. U početnoj je fazi objavljivanja svojih kratkih priča.